

סף המדבר, קו העימות
ישוב ופינוי כשינוי אקלים בנגב

איל ויצמן הוא פרופסור לתרבות חזותית ומרחבית בגולדסמית'ס, אוניברסיטת לונדון, שם הוא מנהל את המרכז לחקר הארכיטקטורה ואת הפרויקט לארכיטקטורה פורנזית *Forensic Architecture*. ויצמן הוא פרופסור אורח בכיר באוניברסיטת פרינסטון וממייסדי *DAAR Decolonizing Architecture Art Residency* בבית סחור, פלסטין.

סף המדבר, קו העימות

יישוב ופינוי כשינוי אקלים בנגב

איל ויצמן

Eyal Weizman's essay originally published in Eyal Weizman | Fazal Sheikh:
"The Conflict Shoreline Colonization as Climate Change in the Negev Desert"

Copyright © Eyal Weizman

First published by Steidl in association with Cabinet Books, Brooklyn, 2015

תרגם מאנגלית: עמי אשר

עריכה מדעית: דבי פרבר

עריכה לשונית: עמית רוטברד

עיצוב וסדר: סטודיו דרום, דוד בן הרא"ש

darom@babel.co.il

כריכה קדמית: מתוך מפת NDI של ג'מון ואן דן הוק

הפקה והוצאה לאור: עמותת זוכרות והוצאת בבל

www.zochrot.org

אנו מודים לפואל שיח', נורי אל-עקבי, שיח' סיאח ועוזי אל-טורי, חיה נח, ניב גורדון, שרון רוטברד, עמית רוטברד, רוני מאירשטיין, ברנה בנדאר [Bhandar], אלברטו טוסקנו [Toscano], ג'מון ואן דן הוק [Jamon Van Den Hoek], אדוארדו קדאבה [Cadava], תומס קינן [Keenan], לאורן יפתחאל על העזרה הרבה והארותיו על הטקסט, לשילה שיח' וליז ג'ובי [Jobey] על עריכתם המעולה ולאדריאן לחוד [Lahoud] על הערותיו לחיבור זה. לג'ייקוב ברנס [Burns] ששימש כעורך מחקר מצוין לאיל ויצמן ותום תובנות משמעותיות לאורך כל הדרך. למיקי קרצמן וסלים אל-עראקיב על תצלומיהם. לפרנצ'סקו סברגונדי [Sebregondi] שחקר וצייר את המפות. אנו מודים למומחה אלי עצמון ולמומחה נוסף שהעדיף לשמור על עילום שם על עזרתם בפענוח תצלומי האוויר. אנו מודים גם לעידן זילברשטיין על עזרתו באיתור תצלומים ובחקר תולדותיהם. על התעתיק היה אמן עמר אע'בארי מעמותת זוכרות. נודה גם לגרהרד שטיידל, לדנקן וייט [Whyte], לסינה גנ'פי [Najafi] וליתר אנשי ההוצאות לאור Steidl ו-Cabinet Books.

הספר רואה אור ביוזמת עמותת זוכרות, ומוגש כעדות מומחה למושב המסכם של ועדת האמת לאירועי 1960-1948 בדרום, ינואר 2016

תמיכה נוספת במחקר ובפיתוח הספר "סף המדבר" ניתנה על ידי Forensic Architecture (forensic-architecture.org)

© 2015 כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל

בהיתר המרכז למיפוי ישראל".

All Rights Reserved by the Survey of Israel © 2015

Printed with Survey of Israel permission

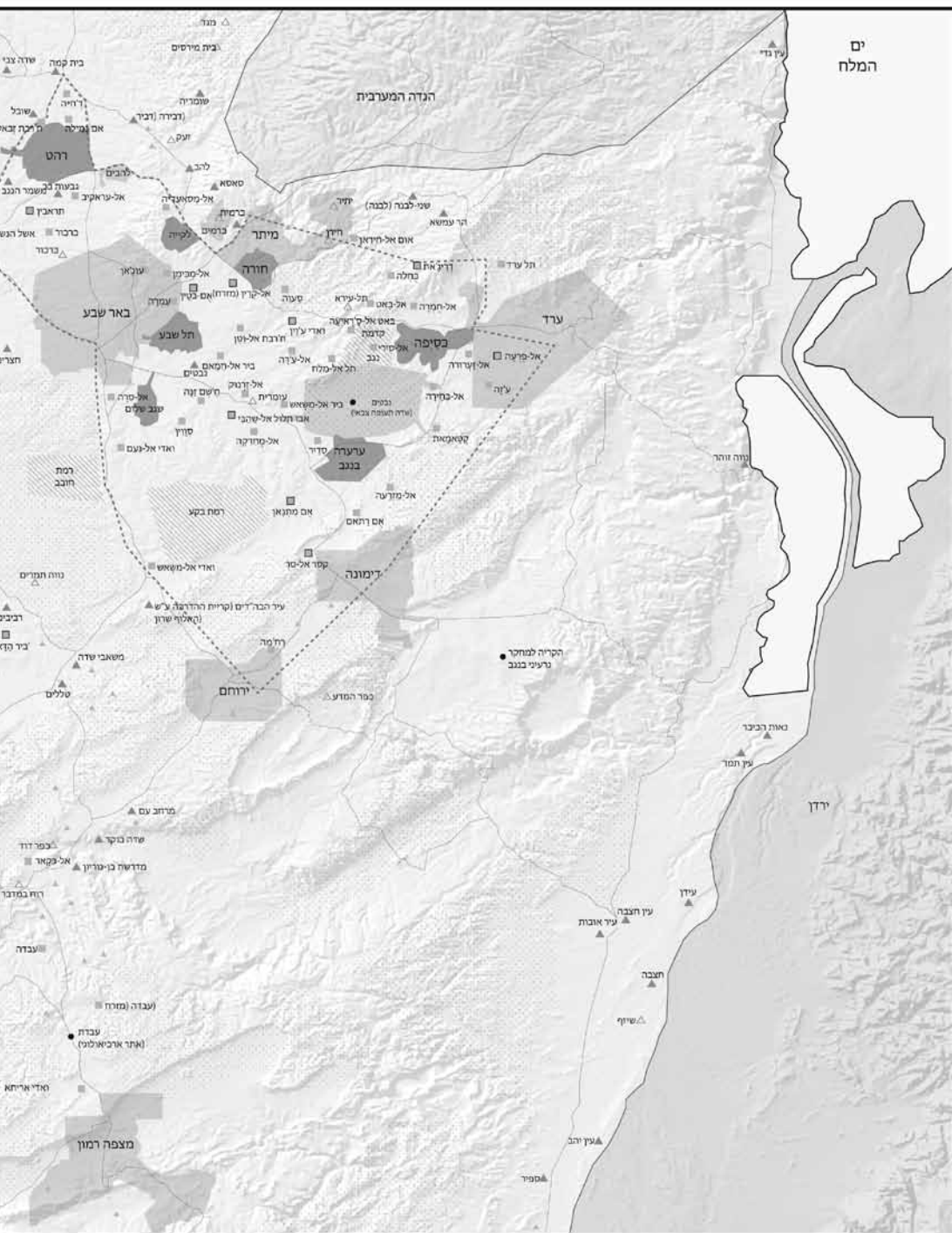
נדפס בישראל, דצמבר 2015

ברקוד: 978-965-512-264-0

מסח"ב: 978-965-512-264-0

אל-עראקיב / צילום: מיקי קרצמן, 2010

מפת יישובים ושימושי קרקע בנגב

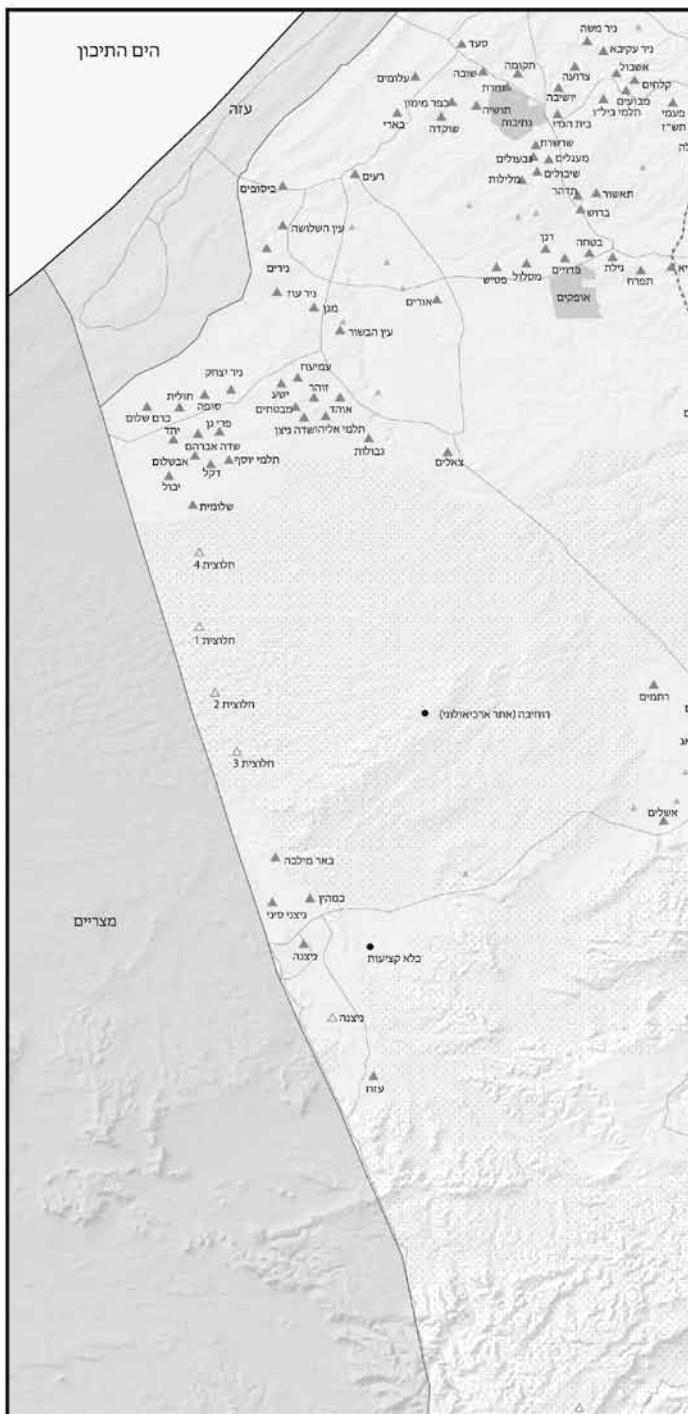
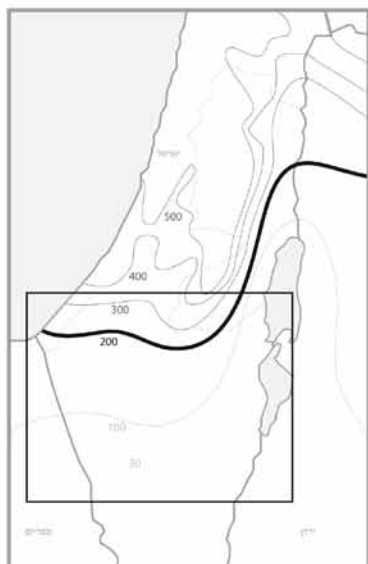
גרסה ערוכה ומעודכנת של "מפת הכפרים הערבים-הבדואים בנגב" (2006),
המועצה האזורית לכפרים הבלתי מוכרים בנגב
עיצוב: פרנסיסקו סברגונדי (Sebergondi)
Forensic Architecture

0 10 20 50 ק"מ
מ' מ' מ' מ'

מקרא

- כפר בדואי בלתי מוכר
- כפר בדואי שונה להכרה לאחידונה
- גבול איזור הסייג
- ▲ יישוב יהודי חקלאי
- ▲ יישוב יהודי חקלאי מתוכנן
- ▲ חוות בודדים יהודית
- שטח השיפוט של ערים/יישובים יהודיים
- ▲ איזור תעשייה
- שטח צבאי סגור
- כביש ראשי
- גבול ביטל
- אתר בולט

בשעות הבוקר המוקדמות ב-12 ביוני 2014, זמן קצר לאחר שהשיגו צו הריסה מבית המשפט המחוזי של באר-שבע, נכנסו כמה מאות שוטרים בליווי משאיות ובולדוזרים אל תוך בית הקברות המגודר של משפחת אל-טורי בכפר אל-עראקיב השוכן לא רחוק מהעיר והחלו להרוס את הבתים והמבנים האחרים שהוקמו בסמוך לקברים. קומץ המשפחות הבדואיות שהאמינו כי בית העלמין ישמש להן מגן לאחר שבתיהן נהרסו פעם אחר פעם נסוג למפלס האחרון – מסגד מאולתר שהקימו לעצמן בקרבת מקום – אך השוטרים לא היססו לגרור את בני המשפחות אל מחוץ למבנה ולהרוס אותו. המשפחות התמידו בסירובן לעזוב ונותרו ללא קורת גג. שיח' ס'אח אל-טורי, שהוביל את ההתנגדות לפינויים בכוח, הבטיח: "אנחנו נחיה על האדמה הזו בכבוד או שניקבר בה בכבוד".¹

היתה זו הפעם ה-65 שבה נהרס היישוב הבדואי באל-עראקיב – השוכן במרחק דקות נסיעה ספורות מבאר-שבע, כמה עשרות קילומטרים לאורך נחל אכזב בעל אותו שם – ולא היתה זו הפעם האחרונה.² ההריסות באל-עראקיב החלו ב-2002, ארבע שנים לאחר שמשפחות בדואיות החלו לשוב וליישב את המקומות שמהם נעקרו בכוח חמישים שנה קודם לכן. ההריסות נמשכו במקביל, ועל אף עתירות שהגישו התושבים בתקווה שהמערכת המשפטית תסייע להם להגן על אדמותיהם, או לכל הפחות תיתן להם הפוגה זמנית. נורי אל-עקבי, פעיל זכויות אדם בדואי בולט כבר כמעט ארבעים שנה, הוביל קמפיין ציבורי ומאבק משפטי עיקש מאוהל מחאה שהוקם באזור אחר של אל-עראקיב,

¹ עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, "מאל-עראקיב לסוסיא", הועלה ב-14 במאי, 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=Xr90i8tejSA>.

² באשר לאל-עראקיב, המספרים המדווחים, גם בתקשורת, משתנים ממקור למקור. נכון ל-26 בנובמבר, 2015, מספר מחוזי ההרס עומד על תשעים ואחת. ר' נתוני פורום דוקיום בנגב לשוויון אזרחי, <http://www.dukium.org/?lang=he>.

כמה קילומטרים ממערב לבית הקברות. האוהל שלו נהרס כמה עשרות פעמים עד ש-2009 אסרה אותו המשטרה ואסרה על נוכחותו באזור.

הריסות הבתים באל-עראקיב, כביישובים בדואיים אחרים שלא קיבלו הכרה משפטית, הן הפרק האחרון עד כה בסאגה המכונה כיום "הקרב על הנגב": מהלך ממשלתי שיטתי שנועד לעקור את הבדואים מאדמותיהם בסף המדבר הצפוני, לרכוס בעיירות שהוקמו לשם כך, רובן באזורי המדבר הצחיחים יותר ולהפקיע את אדמותיהם לטובת יישובים יהודיים, שדות ויערות. במחזור הסלמה אחרון זה הפך הנגב לאחד מאזורי הסֶפֶר השנויים ביותר במחלוקת בישראל/פלסטין. אך בניגוד לגבולות פיזיים ואחרים שיצר הקונפליקט, גבול זה אינו מסומן בגדרות וחומות, אלא דווקא בקו התפר שבין שני אזורים אקלים: אזור האקלים היס-תיכוני הסוב-טרופי וחגורת המדבר. זהו סף שנמתח לאורך יותר מ-7,500 ק"מ ברציפות, מקצהו הצפון-מערבי של מדבר סהרה לאורך המדבר הערבי הגדול ועד למדבר גובי שבמונגוליה. סיפור הכפר אל-עראקיב נגול אם כך בהתאם למיקומו על קו התפר הזה, המתקדם ונסוג חליפות, וחולק גורל משותף עם גורלם של מקומות אחרים לאורכו.

סף המדבר הוא גבול חמקמק וקשה לסימון. בוטניקאים מגדירים אותו לפי הבדלים בסוגי הצמחים, גיאולוגים לפי תצורות הקרקע, וגיאוגרפים לפי צורות היישובים וצפיפותם. על פי רוב מקובל להגדירו במונחים מטאורולוגיים, לפי התפלגות המשקעים ומסות האוויר היבש. אולם למרות הקושי בסימון הסף, ייצוג הנתונים במפה נדרש להיות מדויק. כדי להבחין בין אזורים אקלים, מטאורולוגים מותחים "קווים שווי גשם" [isohyets] – המחברים את כל הנקודות בעלות אותה כמות משקעים שנתית ממוצעת (ר' מפה בעמ' 7 למטה).

בתנאי האקלים של המזרח התיכון וצפון אפריקה, סף המדבר עמד על קו 200 מ"מ מאז 1918, משום שבזמן זה חשבו ש-200 מ"מ גשם בשנה הם כמות המים המינימלית הנדרשת לגידול דגנים ללא השקיה מלאכותית בשטח מישורי.³ ברוב המפות המטאורולוגיות, בקו 200 מ"מ – המכונה גם "קו הצחיחות" – מתחלף מגוון הולך

³ ב-1918, היה זה המדען הרוסי-גרמני ולדימיר קפן [Köppen] אשר העמיד את סף הצחיחות על 200 מ"מ גשם בשנה בהסתמך על חישובים שכללו טמפרטורה ואדי. Danny M. Vaughn, "Arid Climates", in *Encyclopedia of World Climatology*, ed. John E. Oliver (Dordrecht: Springer, 2005), 85-89.

וצר של חגורות ירוקות או כחולות בקשת מתרחבת של גוני צהוב וכתום.⁴ לפיכך, סף המדבר אינו רק מצב טבעי, אלא הוא תוצר של משחק הגומלין בין נתוני מזג האוויר (משקעים/טמפרטורה), דפוסי שימוש אנושי (שיטות חקלאיות מודרניות) ומיני צמחים (סוגי הדגנים שבהם משתמשים בחקלאות אינטנסיבית).

על פני הקרקע לא ניתן לזהות קו גבול ברור, אלא רק השתנות הדרגתית של הנוף. לאורך השנים פיתחו הבדואים דרכים להשתמש בכמויות גשם קטנות בהרבה כדי לעבד את יבוליהם הרחק מדרום לקו הצחיחות. בעוד הגבולות בין צלעות משולש הנגב עם מצרים וירדן מסומנים כקווי גבול בינלאומיים ישרים וקבועים,⁵ גבול הנגב בצפון מוגדר על ידי סף המדבר, שהשתנה לאורך מאות שנים.⁶ מצד אחד, התגלו שרידי ערים נבטיות וביזנטיות כ-50 ק"מ מדרום לסף המדבר של ימינו; מצד אחר, מאז סוף המאה ה-19, קרטוגרפים כמו הגרמני-האמריקאי גוטליב שומאכר [Schumacher] ואיש המנהל הקולוניאלי הבריטי הרברט קיצ'נר [Kitchener] מתחו את הקו צפונית למקומו כיום, פחות או יותר לאורך קו 300 המ"מ של ימינו.⁷

מאז 1931, כשהיישוב החל להנהיג מדידות מטאורולוגיות מדויקות, נקבע קו הצחיחות על סמך תצפיות, חישובי ממוצעים ותיקונים מקומיים. בדומה לקו החוף, אם כי בכיוון ההפוך, הוא גואה בשנות בצורת ונסוג בשנים ברוכות גשמים. הקו המתוח על המפות הרשמיות באטלס ישראל לסימון גבול הנגב הוא הממוצע בין כל השנים

⁴ קיימות גם שיטות אחרות לסימון סף המדבר המתבססות על שיטות שונות לחישוב רמות הגשמים הממוצעות והתפלגות הטמפרטורות וההתאדות מצמחים לאטמוספירה. כמעט כל מפות הארץ מהמאה ה-19 מסמנות את סף המדבר בדרך זו או אחרת. בדרך כלל, מפת פלסטין ממוסגרת כך שהמדבר מדרום לבאר-שבע כלל אינו נכלל בה. אחד הניסיונות הראשונים לסמן את סף המדבר על המפה עצמה נעשה במפת פלסטין של היינריך קֶפֶרֶט מ-1891 (*Neue Handkarte von Palestina*), שבה מסומן המדבר בצפון בניגוד לצבעים הירוקים שמעליו. כאן נקבע הסף פחות או יותר לפי קו 300 מ"מ. במפות אחרות, נמתח פס אדום עבה לאורך אותו קו שווה גשם.

⁵ הגבול הבינלאומי בין ישראל/פלסטין (נגב) ומצרים (סיני) סומן ב-1906 בין בריטניה והאימפריה העות'מאנית. הגבול בין הנגב ובין ממלכת ירדן נקבע על ידי בריטניה ב-1923.

⁶ אליהו שטרן, יהודה גרדוס, אבינעם מאיר, שאול קרקובר וחיים צוער, עורכים, אטלס הנגב (שדה בוקר: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1986).

⁷ Noam Levin, Ruth Kark, and Emir Galilee, "Maps and the Settlement of Southern Palestine, 1799–1948: An Historical/GIS Analysis," *Journal of Historical Geography*, vol. 36, no. 1 (January 2010): II.

המתועדות, עם טווח תנודתיות של 15-18 ק"מ לכל כיוון.⁸

כשקו גבול מטאורולוגי חמקמק ומשתנה מסומן כקו קרטוגרפי קבוע, הדבר משפיע על התהליכים הפוליטיים המתנהלים לאורכו. סף המדבר היה זה מכבר לסמן מדיני ומשפטי חשוב. לפני הקמת המדינה ב-1948, הוא סימן בעיני היישוב את תחילת ה"שממה" שיש "להפריח". "כיבוש הנגב" לא היה רק התפשטות טריטוריאלית, אלא גם יוחסה לו היכולת לשנות את האקלים. יישוב הנגב נתפש כמעין כוח טבע שביכולתו גם להוריק את המדבר. השימוש בהשקיה מלאכותית, זני זרעים חדשים, טכנולוגיות עיבוד אינטנסיביות, דשנים, קוטלי מזיקים וייעור רחב היקף כפו על המדבר נסיגה הדרגתית. הדיפה זו של המדבר כללה גם עקירה בכוח של תושביו הברואים. עשרות שנים לאחר הקמת המדינה, פותח מנגנון שיפוטי המבוסס על קו הצחיחות המטאורולוגי על מנת להצדיק את ההפקעות הללו. כיוון שסף המדבר סימן גבול שמעבר לו נחשבו עיבוד הקרקעות ויישוב חקלאי לבלתי־אפשריים, משפטנים טענו כי האזור אינו מעובד בפועל, ולפיכך אין להכיר בזכויות קניין בדואיות כלשהן עליו. מאז ואילך, סימן קו הצחיחות את גבול אזור ההפקעות שבתוכו היו הברואים נתונים לחסדי המדינה ונוכחותם הותרה בו רק מטעמים הומניטריים לפנים משורת הדין.

⁸ הטווח הוא בין קו 31°25' צ' לבין קו 31°10' צ'. ר', *Atlas of Israel: Cartography, Physical and Human Geography*, 18 ed. (New York: Macmillan, 1985); 3rd ed. ר' במיוחד מפה 3 – "תנודות קו שווה גשם 200 מ"מ השנתי", 1931/32-1975/76.

מימין: מפת פלסטין [Neue Handkarte von Palaestina] כפי ששורטטה על ידי היינריך קייפרט [Kiepert] ב-1891 הקו העבה בחלקה הדרום-מערבי של המפה מסמן את סף המדבר. משמאל: מפת משקעים שנתית, הקו העבה הלבן הינו קו הצחיחות, העיגול הלבן מסמן את המיקום של אל-עראקיב [מקור: אטלס ישראל]

*

הבה נתחקה אחר סף המדבר הקרטוגרפי/מטאורולוגי החוצה את ישראל/פלסטין ומעבר לה (ר' מפה בעמ' 7 למטה). בחופה המערבי של הארץ, מתחיל קו הצחיחות בדרום רצועת עזה, מעט מצפון לח'אן יונס. זהו שטח של דיונות שבו התגוררה קהילת הדייגים הענייה של בדואי שבט אל-מוואסי. באזור בתייהם של דייגים אלה הוקם גוש קטיף בתחילת שנות ה-70. כשישראל פינתה את ההתנחלויות הללו ב-2005, נהרסו מבניהן עם בתים פלסטיניים רבים מסביב להן.⁹ על כן אך הגיונית העובדה שמרגע כניסתו לישראל/פלסטין, קו הצחיחות מתקדם על גבי ערימה של הריסות. נמשיך לעקוב אחר הקו המטאורולוגי ונחלוף על פני כמה מהשכונות ומחנות הפליטים של עזה ונחצה את קווי המצור שמכילים את תושבי הרצועה (וזכרו כי הדבר מתאפשר כי אנו נישאים ברוח מזג האוויר). כעת בתוך שטח ישראל, קו הצחיחות חוצה יישובים חקלאיים ועיירות פיתוח לאורך קילומטרים ארוכים של שדות על סף המדבר הצפוני. בהמשך נחצה את ואדי אל-עראקיב ונעבור את בית העלמין הישן ואת הבתים ההרוסים של משפחת אל-טורי. כאן ובגבעות שמסביב ניטש "הקרב על הגלב".

משם מפיל הקו בשיפולים הרכים של הר חברון העשוי מאבן גיר רכה וקשה לסירוגין. אנו נישאים שוב עם הרוח אל מעל מערכת של גדרות, הפעם אלו המרכיבות את חומת ההפרדה. מצדה האחר של החומה נמצאים הצבא וקבוצות מתנחלים "עצמאיות", אלה האחראים להרס בתים, לסתימת בארות ולגירוש קהילות הבדואים – כל זאת ללא צורך בהתנהלות החוקית הנדרשת, ולו רק למראית עין, בתוך ישראל. מעבר לקו פרשת המים מתעקל קו הצחיחות צפונה מזרחית לחברון ולקריית ארבע.¹⁰ מצפון לעיר מיתמרות הגבעות כשיניים שבורות, צוקים חדים ונקיקים המנקזים במהירות את מי השיטפונות אל ים המלח. נשמור על קו גובה קבוע פחות או יותר של 300 מ' מעל פני הים ונעבור כמה התנחלויות, כולל נוקדים – ביתו של שר החוץ לשעבר אביגדור ליברמן – וממזרח לירושלים גם את מעלה אדומים, אחת ההתנחלויות הגדולות בגדה המערבית, הבנויה על אדמות בדואי הג'האלין, שעדיין נאחזים בשולי פרוור הגנים הירוק הזה. לפני כמה

⁹ Eyal Weizman, *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation* (London: Verso, 2007), Chapter 8, "Evacuations: Decolonizing Architecture," 221-36.

¹⁰ לסקירת המצב במרכז חברון, ר' אתר בצלם, <http://www.btselem.org/hebrew/topic/hebron>.

שנים ניסו המתנחלים לעקור את הג'האלין מבתיהם באמצעות שפיכת ביוב ממעלה אדומים במורד השיפועים שבהם בנו את בתיהם.¹¹

בהמשך הקו נרד כמה מאות מטרים וננוע לאורך השיפולים המערביים של עמק הירדן, בגובה דומה למפלס פני הים. רבים מ-8,000 הבדואים באזור הם פליטים שגורשו מהנגב לאחר מלחמת 1948. רוב השטח מוגדר כ"שמורות טבע", "שטחי אש" או שדות חקלאיים השייכים ל-37 ההתנחלויות בבקעה. בניסיון לשמור על "סטריליות", מרחיק הצבא את הבדואים באמצעות ירי ברועים ועדריהם.¹² ב-2014, תכנן הצבא לרכז את הבדואים בבקעת הירדן בעיירה חדשה.¹³ כמה עשרות קילומטרים מצפון לים המלח אפשר לנשום לרווחה: זנב המפלצת חוצה את גדרות הגבול הירדני כדי להיעלם בשיפוליהם המערביים של הרי עמאן.

מובן שבכך לא תמו נדודיו. לאורך ספי המדבריות הגדולים של צפון אפריקה והמזרח התיכון, רשויות קולוניאליות ואחר כך לאומיות השתמשו בהשקיה מלאכותית כדי לעבד את האדמות והטילו את מוראן על הבדואים על ידי עקירתם מאזורי שטח נרחבים וריכוזם במקומות קטנים יותר.¹⁴ אלא שבעשורים האחרונים הופיע כוח נגדי רב עוצמה והחל לדחוק את המדבר בכיוון הנגדי. הטמפרטורות ושיעורי האידוי נמצאים במגמת עלייה. המדבור – תוצאה של שינויי אקלים מעשה ידי אדם – החל להדוף את קו הצחיחות צפונה. מיליוני קילומטרים רבועים של ערבות ואדמות חקלאיות הופכים לאדמות בור עם התרחבות המדבור. אינספור שדות מתייבשים לאורכו ודוחקים מאות מיליוני איכרים בכל רחבי העולם אל מתחת לקו העוני. בצורות הובילו לתחרות גוברת על משאבים הולכים ומידלדלים והחריפו את ההשלכות של סכסוכים פנימיים שונים, כולל בסוריה ובלוב, שם מלחמות אזרחים היו אכזריות יותר, מאחר שגם היו קרבות על שטחים מצטמצמים.¹⁵

¹¹ גרעון לוי, "הביוב של מעלה אדומים", הארץ, 22 בפברואר, 1998.

¹² United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, OPT, "Humanitarian Fact Sheet on the Jordan Valley and Dead Sea Area," February 2012, https://www.ochaopt.org/documents/ocha_opt_jordan_valley_factsheet_february_2012_english.pdf.

¹³ עמירה חס, "ישראל מקדמת פינוי אלפי בדואים-פלסטינים מאזור ירושלים לעיירה חדשה בבקעה", הארץ, 16 בספטמבר 2014.

¹⁴ See "Making the Desert Bloom: Away from the Crowded Nile", *The Economist*, March 18, 1999.

¹⁵ Francesco Femia and Caitlin Werrell, "Climate Change Before and After the Arab Awakening;

הידלדלות האדמה בעקבות סכסוכים אלה החמירה בתורה את תהליך המדבור. מעבר לגבול ירדן, נע הקו צפונה ומזרחה וחודר לתוך סוריה בעיר הגבול דרעא, שבה, בעקבות סדרה ארוכה של בצורות, הובילו מחאות האיכרים לפרוץ מלחמת האזרחים בסוריה ב-2011. לאחר מכן חוצה הקו את שדות הקרב של המלחמה המתמשכת עד לפאתיהן המזרחיים של דמשק ואחריה חומס, לאורך ספו של המדבר הסורי הגדול. מפעלי השקיה שהוקמו בעבר על סף המדבר הותירו אחריהם תעלות פתוחות, סכרים וצינורות, שכיום מהווים שדות קרב בין המיליציות השונות. מכאן פונה הקו מזרחה, לעבר א־ראקה, כיום בירת "המדינה האסלאמית", ואל האזורים שסועי הקרבות בצפון עירק.¹⁶ משם הוא חוצה את אירן ועובר למחוזות הגבול של אפגניסטאן ופקיסטאן, שם ניטשו כמה מהקרבות המרים ביותר בלחימה המתמשכת באזור.¹⁷ מלחמות והתקוממויות התרחשו לרוחבה של יבשת אפריקה כולה לאורך קווי מדבר הסהרה, הצפוני כמו גם הדרומי – מסומליה דרך סודאן/דרפור ועד מאלי.

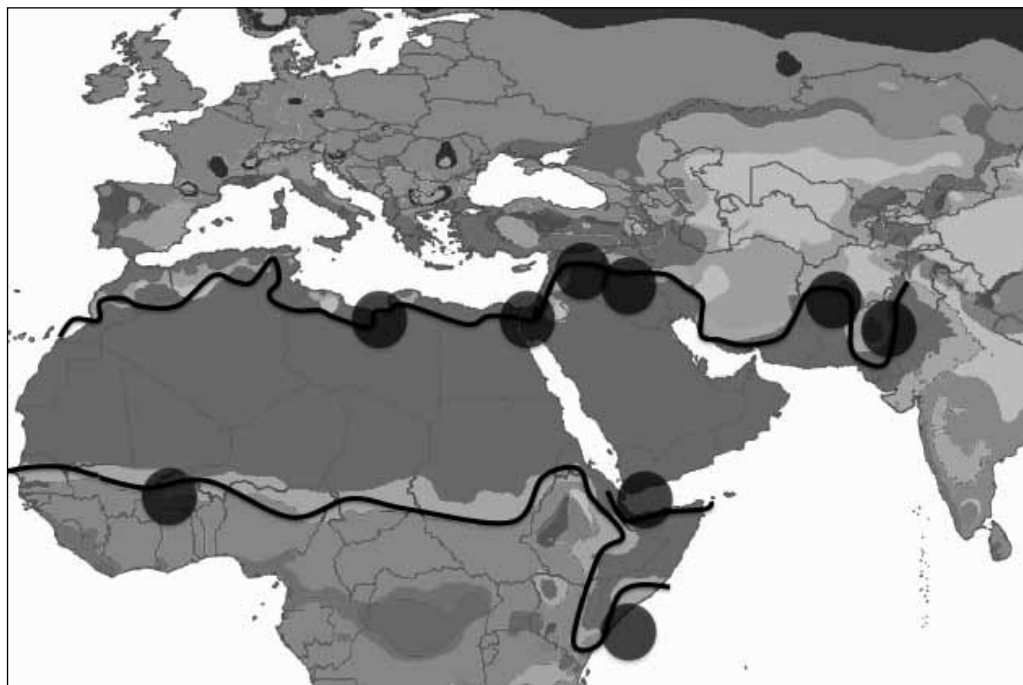
מיפוי מטאורולוגי של תקיפות מזל"טים ממחיש צירוף מקרים נוסף: רבות מהתקיפות הללו, מדרום וזיריסטאן שעל גבול פקיסטאן-אפגניסטאן ועד צפון תימן,

The Cases of Syria and Libya," in *The Arab Spring and Climate Change*, eds. Caitlin E. Werrell and Francesco Femia (Washington, DC: Center for American Progress, Stimson, and The Center for Climate and Security, 2013), 25-27.

¹⁶ מחזור הבצורות שהחל ב-2006 הוביל להגירתם של שני מיליון איכרים עניים אל שולי הערים. מאגרי המים של סוריה, שיכלו לתרום לשיפור המצב, התרוקנו עד מחציתם בשנים 2002-2008 בעקבות מדיניות אסד שנועדה לטפח גידולי כותנה ודגנים עתירי מים. ר' דו"ח של האו"ם: *Syria: Drought Driving Farmers to the Cities*, September 2, 2009, <http://www.irinnews.org/report/85963/syria-drought-driving-farmers-to-the-cities>.

ר' גם The Centre for Climate and Security, "One-stop list of Resources on Syria, Drought, Climate Change and Unrest," updated, January 23, 2014, <http://climateandsecurity.org/2014/01/23/updated-one-stop-list-of-resources-on-syria-drought-climate-change-and-unrest>.

¹⁷ Forensic Architecture, Drone Strikes Investigation, <http://www.forensic-architecture.org/case/drone-strikes/>; Femia and Werrell, "Climate Change Before and After the Arab Awakening"; Russell Sticklor, "Syria: Beyond the Euphrates," *New Security Beat*, September 28, 2010, <http://www.newsecuritybeat.org/2010/09/syria-at-the-crossroads-beyond-the-euphrates/>; Robert F. Worth, "Earth Is Parched Where Syrian Farms Thrived," *New York Times*, October 13, 2010; Wadid Erian, Bassem Katlan, and Ouldbdey Babah, *Drought Vulnerability in the Arab Region: Special Case Study: Syria* (2010), United Nations Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction, 2011, <http://www.preventionweb.net/english/hyogo/gar/2011/en/home/index.html>.

המיקום של שני 'קווי צחיחות' מקבילים מדרום ומצפון למדבר סהרה והמדבר הערבי. בעיגולים מסומנים המיקומים של פגיעות מזל"טים ששוגרו על ידי כוחות המערב. / Forensic Architecture, 2015

בסומליה, בלוב ובמאלי, וכן בעירק ובעזה, מתבצעות לאורך קו ה-200 מ"מ או בסמוך לו.¹⁸ אל-עראקבי שוכנת על אותו סף המדבר: כשהוא מתקדם או נסוג, מורגש השינוי במרחב כולו.

*

ההתחקות אחר הקו במסעו מזרחה ומערבה אין פירושה כי הסכסוכים לאורכו הוכתבו במישרין רק על ידי גורמים אקלימיים;¹⁹ מטרתי היא להצביע על תהליך היסטורי מתמשך של אינטראקציות בין אלימות פוליטית ובין תנאים אקלימיים משתנים לאורך קו תפר זה. מתחים קיימים ממילא הוחרפו עקב תזוזות של קו הצחיחות, וסכסוכים מתמשכים באזורים אלה פגעו בצמחייה ובחקלאות והאיצו את המדבור.

פרנאן ברוּדֶל [Braudel], ההיסטוריון הצרפתי מאסכולת האנאל של אמצע המאה ה-20, ביקש להרחיב את מסגרת הדיון ההיסטורי ולכלול בו את הסביבה, הטופוגרפיה, האקלים ומשטר הרוחות – לאורך היסטוריה ארוכת טווח שאותה כינה "המשך הארוך" [longue durée]. בספרו על הים התיכון מקדיש ברודל תשומת לב מיוחדת לחיים על ספי המדבר, אבל לפני 60 שנה הוא חשב על הטבע בעיקר במונחים של מחזוריות אטית. תולדות "האדם בזיקתו אל הסביבה", כתב ברודל, נגולות כה לאט עד שהן כמעט אל-זמניות.²⁰ אבל בימינו לא ניתן עוד להחשיב את האקלים כגורם קבוע. האקלים משתנה יד ביד עם ההיסטוריה האנושית, מתחרה בה ומקיים עמה יחסי גומלין המתאפיינים בקשרי סיבתיות הולכים ומתהדקים, שהשלכותיהם כבר יצאו מכלל שליטה.²¹ ההאצה

¹⁸ למיקום התקיפות, ר' <http://wherethedronesstrike.com/>, פלטפורמה שפותחה ב-2014 על ידי Forensic

¹⁹ Architecture בשיתוף Bureau of Investigative Journalism ו-SITU Research. טען כי האימפריה הרומית אלסורות' הנטינגטון, אחד החסידים הבולטים של אסכולת הדטרמיניזם הגיאוגרפי, טען כי האימפריה הרומית נפלה עקב ירידה בתוצרת החקלאית שנגרמה עקב תנודות בקו הצחיחות. Ellsworth Huntington, *World*

Power and Evolution (New Haven: Yale University Press, 1919).
²⁰ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II: Vol. 1* (Berkeley: University of California Press, 1996), 20. Cited in Dipesh Chakrabarty, "The Climate of History: Four Theses," *Critical Inquiry*, vol. 35 (Winter 2009): 204 (quotation modified as per original).

²¹ See the "Ecologies" section in *Forensis: The Architecture of Public Truth*, ed. Forensic Architecture (Berlin: Sternberg Press, 2014), 483-633.

העכשוויות של השינוי האקלימי אינה רק תוצאת לוואי בלתי-מכוונת של התיעוש. מאז ומתמיד היווה האקלים מושא מוצהר של הפעולה הקולוניאלית. שינוי אקלים הוא אם כך לא רק "הנוק האגבי" של ההיסטוריה, אלא גם מושא כוונותיה.

צילום אוויר

במשך כתיבת ספר זה, עברו על סוף המדבר תמורות מהירות: יישובים בדואיים פונו בכוח, ותחתם נשתלו יערות. רק במבט מלמעלה ניתן היה להבחין בבירור בסבך הסכסוכים, שימושי הקרקעות והשינויים האקלימיים האלה שהתחוללו על פני הקרקע. אני מכיר היטב את האזור. כשנוסעים מהמרכז דרומה, נפתחים האופקים לאטם ונגלה נוף של גבעות עטורות שדות ויערות. באורח פרדוקסלי, במרבית השנה סוף המדבר נראה ירוק יותר ממרכז הארץ, אך כשממשיכים דרומה, הצבע הירוק מפנה בהדרגה את מקומו לצהוב וחום. תצלומי האוויר של האזור מראים נוף זה במצבו הצחיח, בעת שהצבע הצהוב של הצמחייה היבשה מתפוגג בהדרגה לגוני מינרלים חומים וכתומים של הגיאולוגיה המדברית, מנוקדים פה ושם ברעלני התעשיות המזהמות שמוקמו במדבר. העונה הטובה ביותר לצילומי אוויר במזרח התיכון כולו היא בחודשים אוקטובר ונובמבר, וזו גם העונה המועדפת על ארכיאולוגים החוקרים אתרים מהאוויר. זו תחילתה של העונה הגשומה. הסופות הראשונות מנקות את האוויר מאבק. זמן קצר לאחר רדת היום, נפתח מרחב ראות מעולה, עם רקיעי שקיעות מרהיבות ולילות זרועי כוכבים. מאוחר יותר בחורף, האוויר נהיה לח ואביך מדי, מטשטש את הראות ומעוות את ממדי העצמים המצולמים. ימים אלה של ראשית הסתיו באים זמן קצר לאחר הקציר, לאחר ששיבולי הדגנים גולחו למשעי מעל עור הקרקע, ובטרם נחרשה זו ונזרעה. ללא כסות הצמחייה, נראים פני הארץ רציפים וכמעט שקופים, חושפים תווים וסימנים מעליה ומתחתיה שאלמלא כן היו מוסווים על ידי כסות הצמחייה, דלה ככל שתהיה. הנגב הוא שטח האימונים הגדול והעמוס ביותר של חיל האוויר ואחד ממרחבי הטיסה הצפופים ביותר בעולם כולו. המרחב האווירי נחלק לשכבות, תאי אוויר סגורים ומסדרונות אוויריים המשמשים כלי טיס רבים: מטוסי קרב, מסוקים, מזל"טים ועוד. הנפח הרב־שכבתי הזה מהווה חלק בלתי־נפרד מהארכיטקטורה של המדבר.

גיחות הצילום הטובות ביותר מתקיימות בעיקר בשעות הבוקר המוקדמות שבהן חושפים הצללים הארוכים גלים סמויים במשטח טופוגרפי חלק לכאורה, וכן עצמים קבורים או קטנים – פרטים שרק עיון קפדני יכול לחשוף.

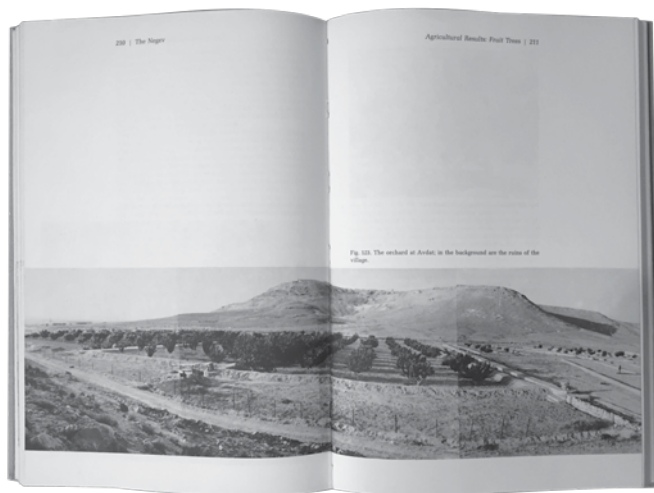
מי שמעוניין ומסוגל לפענח את התצלומים מקרוב, יכול להבחין לא רק במצבו של המדבר בהווה, אלא גם בעקבות הסמויים שנמחקו מהמרחב: שרידי בתים הרוסים, מתקנים חקלאיים קטנים ששימשו שדות שהיו ואינם, בורות השקיה וכתמי דירים שלא נעשה בהם שימוש מזה שנים. בתצלומים אלה נראים פני האדמה כאילו הם עצמם תשליל שנחשף למגע על ידי שימוש פיזי ותנאי אקלים, בדומה לאופן שבו נחשף תשליל לקרני השמש. את תצלומי האוויר של המדבר עלינו לפרש אפוא כתצלומים של תצלומים.²²

מעבר לסף המדבר, מקיימים האקלים והצילום יחסי גומלין גם בדרכים אחרות. בין הלחות לראות מתקיים יחס הפוך: ככל שטסים יותר דרומה, הראות מתבהרת בשל יובש ודלילות האוויר.²³ לכן ממוקם ליד מצפה רמון מצפה הכוכבים היחיד בישראל. כמו מצלמות המטוסים והלוויינים, גוברים הטלסקופים שם על תווך האוויר המדברי, אך בכיוון ההפוך: *campo/ contra-campo*.

ביקשתי לאתר תצלומי אוויר אחרים של סף המדבר מתקופות שונות לפני ואחרי הקמת מדינת ישראל. בהיותו גבול צבאי, היה סף הנגב יעד לטיסות צילום אוויר שנמשכו כמה דורות מאז הופעת הצילום האווירי לפני מאה שנה. שני מקבצי תצלומים חשובים במיוחד לתולדות הנגב ולתביעות הקרקע של הברואים. הראשון צולם בשלהי

²² ב-1913 היה פרדריק לוז הראשון שפיתח את השימוש במודיעין אווירי בעבור הצבא הבריטי. בהתבוננו ממטוס קל בחלקת עשב לוח בבסיס חיל האוויר שלו בדרום-מזרח אנגליה, הוא יכול היה לזהות את עקבותיו של "כלב, שהלך בעקבות חיילים במסעם, ושסולק על ידי הסמל" זמן קצר לאחר שעברו שם. F. C. V. Laws, "Looking Back," paper read at the Remote Sensing and Programmetry Society's Meeting on November 18, 1958, published in *The Photogrammetric Record*, vol. 3, no. 13 (April 1959): 28-29.

²³ ר' C. Donald Ahrens, *Meteorology Today: An Introduction to Weather, Climate, and the Environment*, 8th ed. (Belmont, CA: Thomson Higher Education, 2007), 110. תופעה דומה מתוארת בסרטו של פטריסיו גוסמאן ונטסלגיה לאור *Nostalgia de la Luz* (צרפת, 2010, 90 ד'). הקשר בין לחות לרוזלוציה מתואר בעגת הצילום באמצעות המונח "יציבות ממדית", שאומדת את השינויים בגודל עצמים כתוצאה מההטיות הקטנות שנגרמות עקב רמות שונות של לחות וטמפרטורה. למידע על Kodak Aerocon High Altitude Film, ששימש בתצלומי האוויר של שיח', ר' http://www.kodak.com/ek/uploadedFiles/Content/Manufacturing_Services/Aerial_Products/Literature_and_Publications/ti2344.pdf.

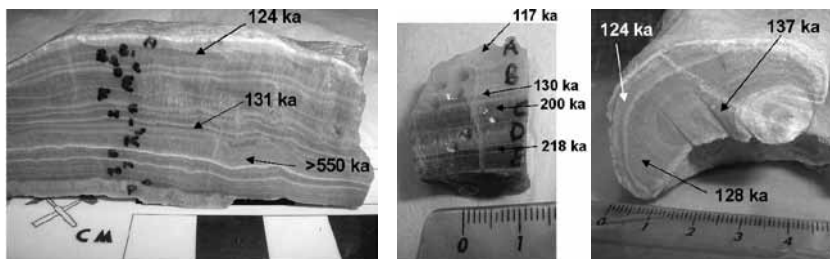

הנגב: אתגר של מדבר / מיכאל אבן ארי, לולי שאנן ונפתלי תדמור
(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971), pp. 210–11

מלחמת העולם הראשונה, בקיץ 1918, והשני בשלהי המלחמה השנייה, בחורף 1945. לא רק שהתצלומים הללו מתעדים תקופות שונות בתולדות הנגב, אלא שהם צולמו בעונות שונות, ולפיכך מתעדים את סף המדבר בשני מצביו הבסיסיים: צחיח ופורח. תצלומים אלה חושפים שכבות של שימושי קרקע שבהן ניתן לראות עדויות לדפוסי יישוב מוקדמים, שעליהם נכתבו שכבות מאוחרות יותר של יישובים, מחנות צבא ושטחים חקלאיים. פענוח דימויים אלה תורם לביסוס תביעות הקרקע של הבדואים.

ערי המדבר המסתוריות

הנגב נתון לתנודות אקלימיות חריפות. מסוף אוקטובר או תחילת נובמבר, שקעים עתירי לחות מתחילים לשוט מזרחה מכיוון הים התיכון. גשם יורד על שפלת החוף וההרים הצפוניים. אך מדרום לעזה, מתעקל קו החוף חדות מערבה. מכיוון שכך, הרוח המערבית אינה מגיעה לנגב מהים עם לחות של גשם, אלא כשהיא יבשה ממישורי צפון

שחזור האקלים הקדמון של הנגב לפי חתכים של משקעי מערות / Anton Vaks, 2008

חתכי משקעים מינרליים (ספלאומות) שנוצרו במערות במקומות שונים בנגב. משמאל ניתן לראות זקיף מצפון הנגב, במרכז אבן ממשטח זרימה [flowstone] ממרכז הנגב, ומימין נטיף מאזור הגבול בדרום הנגב. הטבעות על הספלאומות מהוות תיעוד גיאולוגי של המשקעים בחצי מיליון השנים האחרונות. תיארוך הטבעות בצבעים השונים (ביחידות של אלפי שנים) מאפשר לקבוע באילו תקופות היה הנגב גשום יותר. כיוון שסדרת הספלאומות צרה יותר בדרום, ידוע לנו שהדבר מעיד על כמות משקעים נמוכה יותר. על סמך בדיקת דגימות פחמן 14 המתוארכות לריבוי התקופות הגשומות יותר (טבעות עבות יותר), מצא ד"ר ואקס, עמית מחקר באוקספורד, כי מיני הצמחים באותה תקופה היו ים-תיכוניים וחישב שהגבול בין האקלים היס-תיכוני לאקלים המדבריי-לחמצה (קו הצחיחות) שכן בכמה מהתקופות 20-25 ק"מ דרומית למיקומו הנוכחי.

אפריקה הלוהטים. כמות המשקעים בנגב צונחת בקצב מסחרר של 4 מ"מ בשנה עם כל קילומטר דרומה מקו הצחיחות.

כשכיוון הרוח משתנה קלות, עשויים ענני הגשם לנדוד דרומה. כשהם פוגשים באוויר החם העולה מפני השטח, מתפרקים העננים בגשם פתאומי. האדמה היבשה והפריכה לא יכולה לספוג כמויות מים פתאומיות שכאלה, ושיטפונות מתחילים להציף אלפי נקיקים שנותרים יבשים בימות השנה האחרים. זוהי שעת סכנה. הבדואים יודעים לאמוד את מרחקם מגעשי המים, אך לאורך הדורות מטיילים והרפתקנים נפלו קורבן לשיטפונות הפתע, וגופותיהם התגלו קילומטרים רבים במורד הזרם. בדומה לחקלאי המדבר הקדמונים, הבדואים למדו לבנות סכרים ותעלות כדי לשלוט במי הנגר העיליים הזורמים במורד הגבעות ולאספם כדי להשקות את שדותיהם שבתוך ערוצי הוואדיות או בסמוך להם.

בגלל סמיכותם של אזורים אקלים רבים ושונים בישראל/פלסטין, לתנודות פתאומיות בקו הצחיחות כמו מחזורי בצורות או שנות ברכה נודעת השפעה חריפה על הסביבה האנושית, והן פורשו לאורך ההיסטוריה במונחים תיאולוגיים. אדמה פורייה שהיתה לשממה נחשבה לעונש משמים. לחלופין, מקורות מקראיים מבטיחים שהמדבר פרוח

יפרח. זה היה הרקע הרוחני להתיישבות הציונית המוקדמת בנגב: הדימוי המטאורולוגי-תיאולוגי של הפרחת השממה.

דבר לא חיזק את התפיסה העצמית של הציונות ככוח אקלימי יותר מהתלים הארכיאולוגיים שהעידו על קיומן של ערים נטושות בחלקו הצחיח של הנגב – חלוצה, ממשית, עבדת, רחיבה/רחובות ושבטה. ערים אלו הוקמו על ידי הנבטים בסביבות המאה השנייה לפנה"ס, נפלו בידי הרומאים, ומאוחר יותר הורחבו על ידי הביזנטים שהפכו אותן ליישובים חקלאיים אוטרקיים. כל הערים והכפרים הללו ננטשו במהלך התקופה הערבית המוקדמת, בין המאות השביעית והעשירית לספירה. בעמקים שסביבם נותרו אלפי טראסות, טחנות קמח, בריכות וגתות יין ושמן, וכן ערימות האבנים המשוונות המכונות תְּלִילָאָת אֶל-עֻבָּ (תלי הענבים).

מתקנים חקלאיים קדומים אלה היו במאתיים השנה האחרונות לחידה בעיני המדענים, בהתחשב בצחיחותו של האזור. ויכוח מדעי שהושפע ברובו מאידיאולוגיות פוליטיות מתנהל סביב הסיבות לנטישת הערים הללו. ישנן שתי אסכולות עיקריות: הסבר אחד גורס שמדבור הנגב התרחש כתוצאה משינוי אקלימי גלובלי – תזווה של קו הצחיחות כ-50 ק"מ לכיוון צפון. תיאוריה זו קיבלה באחרונה אישוש מצד גיאולוגים וחוקרי אקלים בתקופות קדומות שאיתרו חומרים אורגניים – שיירי עשבים, שיחים ועצים – בתצורות סלע באזורים הצחיחים של הנגב ותיארו אותם באמצעות פחמן 14 לתקופות של לפני אלפי שנים. לא זו בלבד שחלו שינויים בקו הצחיחות, כך הסיקו, אלא שבעיקר זוהתה תנועה מתמדת שלו צפונה במהלך אלפיים השנה האחרונות: שינוי אקלימי הוא לפיכך האחראי לשינוי דפוסי החיים בנגב.²⁴

²⁴ Arie S. Issar and Mattanyah Zohar, *Climate Change—Environment and Civilization in the Middle East* (Berlin: Springer, 2004), 23. איסר וזחר משחזרים את תולדות האקלים בתקופה שלאחר התקופה הרומית-ביזנטית כדלקמן: "סדרה של שנים יבשות עם כמות משקעים ממוצעת של פחות מ-40 מ"מ מעל למשטח אגם הניקוז גרמה ליבול היות לרדת לרמה שבה כבר לא היה משתלם להשקיע בעיבודו. ייתכן שמספר שנות בצורת רציפות אף גרמו לעצים רבים להתייבש ולגווע. בעקבות זאת, נזנחו מטעי הותים שעל הטראסות והצמחייה הטבעית של עצי אלון ואלה שבה לשלוט בנוף. עם חזרת הצמחייה הטבעית בדמות סבך השיחים היסיתיכוני ("מאקי"), יכולים היו תושבי הקבע לעבור למשק צאן, ובשנים ברוכות גשמים, אף לנטוע דגנים ומספוא" (26). ר' גס, H. J. Bruins, "Ancient Desert Agriculture in the Negev and Climate-Zone Boundary Changes during Average, Wet and Drought Years," *Journal of Arid Environments*, vol. 86 (2012): 26; Rehav Rubin, "The Romanization of the Negev, Israel: Geographical and Cultural Changes in the Desert Frontier in Late Antiquity," *Journal of Historical Geography*, vol. 23, no. 3 (July 1997): 267-83.

אולם תרחיש זה אינו מתיישב עם עדויות ארכיאולוגיות מאוחרות יותר, שמצביעות על כך שזמן קצר לאחר הכיבוש הערבי בשנת 640, במהלך התקופה האומיית המוקדמת ועד לאמצע המאה השמינית, ערי הנגב דווקא הורחבו והתרחבו והונהגו בהן טכניקות השקיה משופרות.²⁸ המדענים הישראליים מהחוות החקלאיות בנגב יכלו גם לחסוך

Gideon Avni, "Early Mosques in the Negev Highlands: New Archaeological Evidence on Islamic Penetration of Southern Palestine," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 294 (May 1994): 83-100.

האתר הארכיאולוגי בעיר הנבטית של עבדת (במעלה הגבעה עד הפסגה מימין) וחוות הניסויים הנטושה (בקדמת התצלום) / צילום: אינס ויצמן

לעצמם טרחה רבה לו היו בוחנים בקפידה את שיטות הגידול של הבדואים עצמם, הדומות להפליא לאלו של הקדמונים. לאחר הקמת מדינת ישראל, גורשו רוב השבטים הבדואים בכוח, וחלקים גדולים מהנגב רוקנו. אך כשמדעניו של אבן-ארי קבלו על כך שכוח העבודה שהוקצה להם הורכב מ"עולים חדשים ממרוקו, טוניס, הודו ופקיסטאן" שהתבררו כ"בעייתיים מאוד" ולא איפשרו להם להשלים את מלאכתם, שבט בדואי שכן שניצל מגורל הטרנספר שלה "21 גברים וגמלים" כדי לחרוש את השדות כיאה

ואקלימית (מדבור), ר' פרויקט "בחינה מחודשת של אתרים חקלאיים קדומים במדבריות" (ADASR) במרכז לניתוח נתוני כדור הארץ של אוניברסיטת ניו מקסיקו באלבקרקי, <http://edac.unm.edu/>.

צינורות השקיה מוליכים לקיבוץ משמר הנגב, 1946
 קיבוץ משמר הנגב הוקם באוקטובר 1946 עם עוד עשרה יישובים חקלאיים כחלק ממבצע "י"א הנקודות בנגב". מאז הופרט הקיבוץ לגמרי וכל אדמותיו ונכסיו חולקו בין חבריו.

וכיאות בשירות המדענים הישראליים.²⁹ לא רק שלא הזניחו את הנגב, הבדואים היו היחידים ששימרו את הידע החקלאי עתיק היומין ופיתחו את התשתית הקיימת של חקלאות מי נגר קדומה, תוך ניצול ושיפוץ טראסות, סכרים, תעלות, בארות ומקווי מים קיימים.

²⁹ "ביקשנו משיח' בדואי שכן לעזור לנו. הוא הבטיח לשלוח שבעה מהבדואים שלו על גמליהם. בבוקר ה-4 בדצמבר, הופיעו 21 בדואים עם גמליהם ומחרשותיהם! עד מהרה, החווה שהיתה נטושה זה מאות בשנים התעוררה לחיים כשהגמלים החלו לגרור את מחרשות העץ הקדומות. [...] עד מהרה הוריק השדה כולו והרגשנו שעשינו את הצעד הראשון בדרך למטרתנו". Evenari et al., *The Negev*, 4.

גשם והגשמה

כאשר קרא דוד בן-גוריון להפרחת השממה, כוונתו היתה להקמת שורה של יישובים חקלאיים שידחקו את סף המדבר דרומה. היסטוריון הסביבה אלון טל תיאר כך את תהליך העתקת הדגש ההתיישבותי דרומה: "ב-1939 גרמו ההגבלות הבריטיות על רכישת קרקעות בלבימה בפועל של התפשטות היישובים היהודים בצפון הארץ. למרות שהעברות קרקע והתיישבות חקלאית הותרו בדרום, ה'גמישות' הבריטית נתפסה כצביעות, כיוון שלא היו שם מים".³⁰ בסופו של דבר, בזכות שילוב זרעים חדשים, דשנים וקוטלי מזיקים סינתטיים, עלה בידי היישוב לחצות את סף המדבר ולנצלו למטרות חקלאיות. האתגר העיקרי היה הובלת מים. יכולתה של חברת מקורות לבצע מפעלי הנדסה רחבי היקף איפשרה להקים 11 נקודות בצפון הנגב ביום אחד ב-1946.

כשהאקוויפרים הסמוכים לנגב לא יכלו עוד לספק די מים להשקיית השדות, הועברו מים בצינורות ממישור החוף. קו ירקון-נגב נבנה בשנות ה-50 בעזרת צינורות כיבוי ממחוזים שיובאו מלונדון, שם שימשו לצורכי כיבוי שריפות שנגרמו עקב ההפצצות הגרמניות.³¹ תחנות השאיבה והצינורות נבנו מתחת לפני הקרקע "מטעמי ביטחון" וכדי למנוע גניבת מים. מאוחר יותר, ב-1964, הושלמה הקמת המוביל הארצי, אחד מהגדולים מסוגו, שסיפק כמות שנתית של 100 מיליון קוב מים שהועברה מעמק הירדן ליישובים בנגב.³² בעבר, הבדואים עיבדו אדמות בעיקר לאורך הוואדיות והנקיקים, אך כעת ניתן היה לעבד את פני הקרקע כולם, כולל שיפולי הגבעות. לטרנספורמציה זו של סף המדבר נודעו השלכות אקולוגיות מרחיקות לכת הרבה מעבר לאזור, והיא תרמה מאז שנות ה-60 לירידה של כמטר בשנה במפלס ים המלח. ואכן, ככל שקו החקלאות נדחף דרומה, כך נמך המקום הנמוך בעולם.

לא רק הציונים ביקשו להפריח את המדבר. הצרפתים, הספרדים והאיטלקים שיישבו

Alon Tal, *Pollution in a Promised Land: An Environmental History of Israel* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2002), 205. ³⁰

Tal, *Pollution*, 206. See also "Israel Inaugurates Yarkon-Negev Pipeline amid Great Festivities," *Jewish Telegraphic Agency (JTA)*, July 20, 1955. <http://www.jta.org/1955/07/20/archive/israel-inaugurates-yarkon-negev-pipeline-amid-great-festivitiesl>. ³¹

Tal, *Pollution*, 53-54, 206-9. ³²

את צפון אפריקה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 השתמשו בבארות ארטזיות ובהשקיה מלאכותית כדי לדחוק את קו העיבוד החקלאי אל מעבר לסף המדבר, שנמתח כמעט במקביל לקו החוף הדרומי של הים התיכון. גם מאמצים אלה היו כרוכים בגירוש בדואים ועמים נוודים-למחצה אחרים ובדחיקתם עמוק יותר ללב המדבר. אך מכל המתישבים בצפון אפריקה היו אלה האיטלקים – שכבשו את לוב ב-1910 והמשיכו לשלוט בה תחת המשטר הפשיסטי מ-1922 ועד לכיבושה בידי הבריטים במלחמת העולם השנייה – שדמו במיוחד לציונים. לא זו בלבד שתקופת הקולוניזציה של לוב מקבילה לתור הזהב של היישוב בארץ, אלא שגם היא נכרכה בסמליות של "שיבה", ובמקרה זה, "חיבור ההווה הפשיסטי לעבר הרומאי".³³ שרשרת יישובים חקלאיים הוקמה על סף הישימון הלובי ליד הריסות רומאיות שנמצאו בשטח וניטעו בו יערות לייצוב חוליות הסהרה. כמעט מחצית מתושביו הברדואים של חבל קירנאיקה גורשו למחנות ריכוז בעומק המדבר.³⁴

כשהתקוממו הברדואים החל מ-1930, נקטו האיטלקים יד חזקה במיוחד נגדם ולא נרתעו ממעשי טבח ומשימוש בגז חרדל. בשלהי 1932, שעה ש"מלחמות השכנות השלום" התקרבו לסיומן, שיגר עיתונאי אמריקאי נלהב דיווח מלוב שכותרתו "האם ישוב המדבר הלובי לפרוח שוב?":

"בעת מסע הניצחון שלו במושבה, הרחיקו עיניו של מוסוליני ראות אל מעבר לשיממון הנטוש שרק לוחמים ערבים פקדוהו באלף השנה האחרונות [...] גבול הגידולים החקלאיים נע 35 מילין דרומה מהחוף [...] שטח שדות השעורה גדל פי ארבעה, מאות אלפי עצי זית חדשים ניטעו, והעלו את סך הגידולים הכולל לכמיליון."³⁵

³³ באחת ההתבטאויות המביכות ביותר בתולדות הציונות, קרא הפובליציסט הימני אב"א אחימאיר לציונים ללמוד מ"הפרקסיס הפשיסטי והפסיכו-פוליטיקה שלו". למעשה, לפחות בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה, התרבות החזותית, האנרגיה וההתלהבות של הפשיסטים והציונים דמו מאוד. אחימאיר אף כינה את זאב ובוטינסקי "הרד"ה שלנו", אך בהמשך חזר בו. ר' תום שגב, "מפנקסו של פשיסטן", הארץ, 20.4.2012, <http://www.haaretz.co.il/magazine/historylesson/1.1689829>.

³⁴ עד לסגירת המחנות ב-1933, האיטלקים הרגו כ-60% מהאוכלוסייה המקומית. ר' Christopher Duggan, *The Force of Destiny: A History of Italy Since 1796* (New York: Houghton Mifflin, 2007), 496; Simonetta Falasca Zamponi, "Storytellers and Master Narratives," in *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*, ed. Jeffrey K. Olick (Chapel Hill: Duke University Press, 2003), 43-71.

³⁵ "Making the Libyan Desert גם J. R. W. חתום. *Mihwankee Journal*, January 8, 1932.

למעלה: תצלום אוויר של פרויקט אוליבטי של האדריכל האיטלקי פלורסטאנו די פאוסטו / צלם ותאריך אינם ידועים

למטה: תצלום אוויר של האחוזה הקולוניאלית על סף הסהרה בלוב / צלם לא ידוע, 1939
 צל המטוס הנראה בתצלום התחתון מקשר היסטורית בין סף המדבר והיסטוריית התעופה המודרנית. הדימויים הללו מהווים חלק מסדרת תצלומים לציון הגעתם של 20,000 מתיישבים איטלקים, בהפקת "מעבדת הצילום בשדה התעופה בנגאזי". (באדיבות פייר ג'ורג'ו מאסאקטי)

לולא אזכורו של העריץ האיטלקי, קל היה לטעות ולחשוב שמדובר בטקסט ציוני על אודות ההתיישבות היהודית בנגב.

לפני הקמת מדינת ישראל, הוקמו ארגונים שונים והופעלו מנגנונים משפטיים ופוליטיים שנועדו "להפריח" את סף הנגב, שנתפש כריק מתושבים. הייעור ב"ארץ ישראל" (לפני ואחרי הקמת המדינה) הוא באחריות קק"ל.³⁶ היעזרות שראתה קק"ל בחזוניה היו אירופיים מטבעם. אוטו ורבורג, פרופסור לבוטניקה ומומחה בחקלאות קולוניאלית (ובשנים 1911-1921 גם נשיאה השלישי של ההסתדרות הציונית), טען מפורשות בזכות הייעור כאמצעי לשינוי אקלים. הוא גרס שיערות יוכלו להפוך את האקלים המקומי לאירופי יותר, להוריד את הטמפרטורות ולהגדיל את כמות הגשמים.³⁷ מאז 1932, היה יוסף וייץ הרוח החיה מאחורי מפעל הייעור, מתוקף תפקידו כראש מחלקת הקרקעות והייעור של קק"ל. בעיני וייץ, יערות לא נועדו רק לשנות את האקלים, אלא גם לשמש כ"הכרזה על טבעיותה של הריבונות היהודית" ולסייע ב"קביעת עובדות גיאופוליטיות בשטח".³⁸ במהלך מלחמת 1948, היה וייץ גם הדמות המובילה מבין שלושת חברי "ועדת הטרינספר" הידועה לשמצה, שביקשה לקדם את גירוש הפלסטינים מאזורים שכבש הצבא הישראלי.

משנת 1939 ואילך, יזמה קק"ל סדרת ניסויים אקולוגיים לבדיקת האפשרות לגדל עצים על אדמות מליחות וצחיחות. אך ייעור הנגב נכנס להילוך גבוה רק בשנות ה-50. לאחר שהועמד לרשותו כוח העבודה של עולי צפון אפריקה (שכפי שראינו לעיל הועסקו בעבודות יזומות שונות, כולל חפירות ארכיאולוגיות), דיווח וייץ לבן-גוריון על נטיעת מיליון שתילי אקליפטוס ואשל לצורך הקמת מחסומי רוח וחגורות מגן באזורי הנגב הדרומיים והצחיחים יותר. השנה החקלאית הבאה, 1950-51, היתה ברוכת גשמים,

Bloom", *Milwaukee Journal*, December 20, 1938.

³⁶ הגדרת תחום הפעילות של קק"ל כ"ארץ ישראל" מעידה על כך שארגון זה קדם להקמת המדינה, אך המשך השימוש בהגדרה זו לאחר הקמת המדינה, ובפרט לאחר כיבוש הגדה המערבית, נועד גם לרמוז על פעילות ייעור בשטחים שבהם לא חל החוק הישראלי. יתרה מכך, העובדה שקק"ל להלכה איננה גוף ממשלתי איפשרה לה לפעול מטעם "היהדות העולמית", ולא מטעם אורחי המדינה, הכוללים גם ערבים. Shaul Ephraim Cohen,

The Politics of Planting (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1993).

³⁷ Tal, *Pollution*, 69.

³⁸ Ibid., 75.

ובניהולו הנמרץ של וייץ ניצלה קק"ל את ההזדמנות כדי לייצר שטח גדול פי חמישה מכפי שייערה בכל חמישים השנה שחלפו מאז היווסדה. אך בשנות ה-60, מחזור של שנות בצורת ייבש את מרבית השתילים וגרם לקק"ל לסגת צפונה עם קו הצחיחות ההפכפך.

יתיר, היער הגדול בישראל, ניטע החל ב-1966 בין גבולה הדרומי של הגדה המערבית ובין צפון הנגב. לדברי וייץ, היער מגלם שילוב של היגיון אקולוגי עם היגיון צבאי ומאפשר "להדוף את המדבר באמצעות עצים, ובכך ליצור אזור ביטחון לעם ישראל".³⁹ הזיקה בין ייעור לייחוד המרחב לא היתה מוגבלת לנגב, כמוכן. זמן קצר לאחר הקמת המדינה, נטעה קק"ל מיליוני עצי מחט בחלקי הארץ השונים, ואלה כיסו את שרידי הכפרים הפלסטיניים שנהרסו במהלך המלחמה ואחריה, ובכך מנעו לכאורה כל תביעה או אפשרות לשיבה. פרקטיקה זו נהוגה עדיין בנגב, שבו משמש הייעור אמצעי למחיקת יישובים בדואיים ומניעת השיבה אליהם.

המדבר משיב מלחמה

אף שהיא מונעת על ידי שלל שיקולים פוליטיים ואחרים, פעולת הייעור מוצדקת בדרך כלל כהכרח אקולוגי. בשנים האחרונות, אחד ההסברים הרווחים ביותר לנטיעת עצים היא המאבק במדבור – אותה תזווה של קו הצחיחות שמובילה להתייבשות אדמה פורייה ולאובדן מאגרי מים ומיני צמחים ובעלי חיים. ההכרה בתהליך המדבור של הנגב החלה בראשית שנות ה-70, על רקע תשומת הלב הגלובלית הגוברת להשלכות של שינויי אקלים בהשפעת פעילות אנושית. אף שהמחזורים הטבעיים, הניכרים כיום במאובנים, גרמו למדבריות להתרחב ולהתכווץ על פני תקופות ממושכות,⁴⁰ הרי שתהליך המדבור בימינו הוא בעיקר מעשה ידי אדם, ובהתאם לכך הוא מהיר, פתאומי וגחמני. ברמה

³⁹ Ibid., 92.

⁴⁰ חוקרי אקלים טוענים שקרתגו, יוון והאימפריה הרומית התמוטטו עקב מדבור. Walter G. Whitford, *Ecology of Desert Systems* (Waltham, Mass.: Academic Press, 2002), 277; Huntington, *World Power*; Walter Clay Lowdermilk, *Conquest of the Land Through Seven Thousand Years* (U.S. Department of Agriculture, Soil Conservation Service, 1939).

הגלובלית, הוא מהווה במידה רבה תולדה של השינוי האקלימי שמחוללות פליטות פחמן דו-חמצני לאטמוספירה וספיגת חום עקב חקלאות אינטנסיבית. ברמה האזורית, מדבור הוא תגובה לאופני השימוש בקרקע: סף המדבר מהווה סביבה שברירית ובלתי-ציבה הרגישה לעיבוד ולמרעה מופרזים.⁴¹

השלכות המדבור זוהו לראשונה בסאָהֶל, על ספו הדרומי של מדבר סהרה, בשלהי שנות ה-60, בעקבות מחזורים רצופים של בצורת ורעב שהחריפו מתחים חברתיים וביטויים מקומיים של המלחמה הקרה. המילה הערבית סאהל פירושה "קו חוף" – אך זהו קו חוף שרק הולך ונסוג ככל שהמדבר מתפשט צפונה (זהו הסף הדרומי של הסהרה) וכובש מיליוני דונמים של אדמה פורייה ומותיר מאחוריו קילומטרים רבים של שרידי צמחים חרוכים משמש היכן שבעבר שגשגו שדות מרעה ירוקים-צהבהבים והתרבות החקלאית השברירית של הסוואנה. בעשורים האחרונים, פרצו סכסוכים ברוב המדינות שלאורך קו חוף זה, ממזרח אפריקה ועד מערבה: באריתריאה, אתיופיה, סומליה, סודאן, צ'אד, ניז'ר, מאל, מאוריטניה וסנגל.⁴²

מומחי ביטחון מערבים מכנים כיום את הסאהל "מסדרון הטרור",⁴³ ומציינים כי אובדן האדמות החקלאיות מהווה "גורם יסוד לבעיות חברתיות, כלכליות וסביבתיות שדוחפות רבים להתגייס לארגונים קיצוניים ואלמים [...] כגון] ארגונים המסונפים לאל-קאעידה".⁴⁴ נקודת ראות זו, כפי שהפליא להראות חוקר האדריכלות אדריאן לאחוד [Lahoud], התייחסה אל ניהול הקרקע הכושל באזור כגורם העיקרי למדבור, אך התעלמה מאחריות הצפון המתועש למדבור ולשינויי אקלים עקב פליטת מזהמים. כך יכול היה המערב להמשיג את הסיוע ההומניטרי כמתן צדקה במקום קבלת אחריות

⁴¹ United States Geological Survey, "Desertification," <http://pubs.usgs.gov/gip/deserts/desertification/>.

⁴² Adrian Lahoud, "Floating Bodies," in Forensic Architecture, *Forensis*, 495–518, at 501; Eyal Weizman, *The Least of All Possible Evils* (London: Verso, 2011), Chapter 2: "Arendt in Ethiopia," 27–64.

⁴³ Kim Sengupta and Brian Brady, "West Turns Sights on Threat in the Desert," *Independent*, January 20, 2013.

⁴⁴ Mark Sexton and Shafi Saiduddin, "Desertification and Insurgency: A Global Crisis," *Army* (*Association of the US Army*) (July 2014): 50.

לעוול היסטורי.⁴⁵ תיאור זה מזכיר את נקודת ההשקפה האוריינטליסטית של המאה ה-19 שראתה בתושבי המדבר "אבותיו ולא בניו". סאנדיי טיימס הלונדוני דיווח על חומה באורך 8,000 ק"מ שהוקמה במימון אירופי ממיליוני עצים לאורך הסאהל במטרה להאט את המדבור, ויותר מכך, "להדוף את טרור הסהרה".⁴⁶

מדינת ישראל, שתמיד היתה רגישה למגמות גלובליות, החלה אף היא להצדיק את הצורך ביישובם מחדש של הבדואים בנגב בעיירות כשלוחה מקומית של המאבק העולמי בטרור. לפי תרחיש זה, חשוב שהבדואים יהיו תחת שליטה משום שבהיותם "נוודים", הם מעורבים בהכרח בהברחת כלי נשק שמקורם בצבא לוב המתפורר לרצועה ולגדה.⁴⁷ כיוון שגם מצרים זנחה אותם ושללה מהם את זכויותיהם, הבדואים בסיני אכן מעורבים בפעילויות הברחה, אך בדומה לאחיהם בנגב, הם כבר מזמן לא נוודים.

אך לא רק אמצעי לחימה חוצים את הנגב. הקונפליקטים והקשיים שלאורך הסאהל המתייבש מאלצים את תושביו לצאת למסעות מסוכנים אל חופיה הדרומיים של אירופה או, בסיועם של מברחים ממדבריות סהרה, סיני והנגב, אל ערי ישראל.⁴⁸ בתגובה לתנועות אוכלוסין אלו, השלימה ישראל ב-2013 את גידור הגבול עם מצרים, שלוהה

⁴⁵ לאחר מציע נרטיב נגדי משכנע: "במשך עשרות בשנים, מקובל היה להניח שהמדבור בסאהל נגרם בעיקר עקב שיטות חקלאיות פגומות – שהחלקים המקומיים נעדרי התחכום לא הצליחו להסתגל לתנאים הסביבתיים המשתנים במהירות הנדרשת, מה שהוביל לרעיית יתר, בירוא יערות וארֶוֹןָה. [...] אולם באחרונה, שינויי אקלים מעשה ידי אדם חייבו בחינה מחודשת של ייחוסים סיבתיים אלה", Lahoud, "Floating Bodies", 504.

⁴⁶ Miles Amooore, "Kew's Great Green Wall to Hold Back Saharan Terror," *Sunday Times*, July 20, 2014.

⁴⁷ רון בן ישי, "טרור על הגדר: הבדואים בסיני בפאניקה", *ynet*, 18.6.12, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4243815,00.html>.

⁴⁸ עפ"י דו"ח עדכני של האו"ם, עד 2020 יותר מ-60 מיליון בני אדם יהיו מעורבים בהגירה מדרום לצפון בין חבל הסאהל המצחיח לאירופה. *Desertification: The Invisible Frontline*, report by The United Nations Convention to Combat Desertification, 2014, http://www.unccd.int/Lists/SiteDocumentLibrary/Publications/Desertification_The%20invisible_frontline.pdf.

על השלכות ההגירה דרך הים התיכון, ר' Charles Heller, Lorenzo Pezzani, and SITU Research, "The Left-to-Die Boat: The Deadly Drift of a Migrants' Boat in the Central Mediterranean," *Forensic Architecture*, 2012, <http://www.forensic-architecture.org/case/left-die-boat/>.

ר' גם Heller, Pezzani, and SITU Research, "Left-to-Die Boat," and Heller and Pezzani, "Liquid Traces: Investigating the Deaths of Migrants at the EU's Maritime Frontier," in *Forensic Architecture*, *Forensis*, 637–56, 657–84.

בהקמת מערך שלם של מתקני מעצר. בחלק הצחיח של המדבר החם מחזיקה המדינה בפליטים מסף הסהרה תוך הפרת כל האמנות הבינלאומיות.⁴⁹ בעוד רבבות מוחזקים במתקני מעצר לחופיו הצפוניים של מדבר סהרה, מיליונים מוחזקים במחנות פליטים לחופיו הדרומיים.⁵⁰ כך מחברת היסטוריה משותפת את היושבים לאורך שני קווי החוף המקבילים הללו – בני פור, זאגאוה ומאסאליט, וכן ערביי גוהאינה שבדרפור/סודאן ודרום צ'אד, המאסאי של קניה, הטוארג והסונג'האי שבמערב הסאהל ומאלי – ואת הבדואים של הנגב.⁵¹ כשהסוואנה הופכת לסהרה, כבד הצמא על כולם.

קק"ל ניצלה את החרדה הציבורית מהשלכות שינויי האקלים והמדבור כדי לקדם את האג'נדה שלה וטענה כי ניתן לעצור את התפשטות המדבר בנגב על ידי נטיעת עצים נרחבת והגבלת המרעה.⁵² שתי השיטות מכוונות במישורין כנגד הבדואים: הראשונה מכסה את יישוביהם ביערות והשנייה מגבילה את תנועת המרעה העונתית.⁵³

⁴⁹ "מרכזי השהייה הפתוחים", ניתן להחזיק מהגרים ללא הגבלת זמן בלי ביקורת שיפוטית. גם סודנים ואיראניים שלא ניתן לגרשם בחזרה לשדות הקטל, אינם יכולים להיות מוחזקים במתקנים אלה לצמיתות. ר' גלעד נתן, "הטיפול במסתננים מגבול מצרים", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 26.5.2010, <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02524.pdf>. Catrina Stewart, "Israelis Build the World's Biggest Detention Centre," *Independent*, March 10, 2012; Bill Van Esveland and Arthur Helton, *Sinai Perils: Risks to Migrants, Refugees, and Asylum Seekers in Egypt and Israel*, report by Human Rights Watch, November 12, 2008, <http://www.hrw.org/reports/2008/11/12/sinai-perils-0>. "African Asylum Seekers in Israel Reject 'Invitation' to Desert Prison," *Mondoweiss*, March 28, 2014, <http://mondoweiss.net/2014/03/african-seekers-invitation.html>.

⁵⁰ רבים מאלה שאינם מסוגלים לעמוד בתלאות המסע מוחזקים במחנות פליטים – "חדרי המתנה" על סף המדבר – במימון אותן מדינות אירופה שאינן מעוניינות בנוכחותם. Michel Agier, *On the Margins of the World: The Refugee Experience Today*, trans. David Fernbach (London: Polity, 2008).

⁵¹ ספי מדבר רבים עוברים כיום תהליך גידור. התופעה מתרחשת לא רק בנגב, אלא גם ברצועת עזה ובגדה המערבית, וגם לאורך קווי צחיחות אחרים במקומות כמו סעודיה, סהרה המערבית וגבול ארה"ב-מקסיקו (קו צחיחות מפריד בין דרום-מערב ארה"ב למקסיקו במקביל לגבולות הידועים לשמצה שבין אל-פאסו לסודאד חוארו ובין סן דייגו לטיחואנה. האדריכל הגואטמלי טדי קרוז מכנה את קווי השבר עתירי הקונפליקט הללו "קו המשווה הפוליטי". ר' <http://mondoweiss.net/2014/03/african-seekers-invitation>.

⁵² קק"ל, "מניעת תהליכי מדבור", <http://www.kkl.org.il/afforestation-and-environment/environmental-quality/combating-desertification/>; קק"ל, "קק"ל עושה איכות סביבה", <http://www.kkl.org.il/environment/>; "עזר יתיר: מרכז מחקרי יערות בנושא מדבור והתחממות גלובלית", <http://www.kkl.org.il/research-and-development/forestry-research/lter/yatir-forest>.

⁵³ מחקרים סביבתיים עכשוויים מכירים בכך שהרעייה, האסורה כיום ברוב שטחי המדבר מנימוקים אקולוגיים לכאורה, תורמת לפוריות הקרקע על ידי שבירת קרום המליחות שמעליה, דבר שמאפשר לזרעים להכות שורש

הנגב הפך למעין מעבדה אקולוגית, שבה האקולוגיה משמשת ככלי פוליטי. בסוף שנות ה-80 החלו חוקרים מאוניברסיטת בן-גוריון לפתח מודל חדש של נטיעות בנגב, תוך שימוש במיני שיחים ועצים נוגדי מליחות הצורכים מים ביעילות. מודל זה מכונה "סוואניזציה", מונח המעלה לתודעה את האקולוגיות של ספי המדבר בכל רחבי העולם. המודל מסתפק בנטיעת עשרה עצים בלבד לדונם ומשתמש בשיטות השקיה מסורתיות, ובכך מאפשר את התפשטות הייעור עמוק יותר לתוך המדבר.⁵⁴ על אדמות אל-עראקיב וסביבן, נטעה קק"ל שלושה יערות סוואנה שהתהדרו בשמות שונים. ב"יער הגרירים", שנחנך ב-2005, השתתפו דיפלומטים מ-49 מדינות בנטיעת עצים בשם ארצותיהם, ובכך היו לשותפים – בידועין או שלא בידועין – לדבר עבירת הנשול. רק שגריר דרום אפריקה היה נבון דיו לסרב להזמנה.⁵⁵ היער השני כונה "הטלוויזיה של אלוהים" [God TV Forest]: הוא ניטע ב-2008 בכספי ארגון בשם זה המקדם תיאולוגיה משיחית בכלי התקשורת בארה"ב, לפיה בעתיד יתנצרו כל היהודים, שאם לא כן יצפה להם "אגם אש נצחי". ביער השלישי, "יער מדינות גרמניה", הוצב השלט "כדי שלא נשכח".

למרות הצלחתה המרשימה של קק"ל בהפקעת אדמות, שוחרי איכות סביבה ישראלים מחו שוב ושוב, לרוב לשווא, על כך שפעולות הייעור, כולל מודל הסוואניזציה, גרמו בסופו של דבר להגברת הנזק האקולוגי. ראשית כול, עבודות עפר שמכשירות את הנטיעה כרוכות בשימוש בציוד מכני כבד שפוגע בשכבת הקרקע העליונה, עורם ערמות קרקע גבוהות וארוכות ומרעיל את האזור כולו בקוטלי העשבים המשמשים להשמדת הצמחייה המקומית קודם לנטיעת השתילים החדשים.⁵⁶ תלי הקרקע הנערמים על מנת להשקות את העצים לאורך השיפועים מונעים מרוב מי הגשמים להגיע לוואדיות שלמטה, ובכך מייבשים שטחים גדולים במורד הזרם ופוגעים במערכת האקולוגית

ולנבוט, בעוד שהפרשות הצאן משמשות כדשן. Tal, *Pollution*, 351.

⁵⁴ קק"ל, "הייעור בישראל", <http://www.kkl.org.il/afforestation-and-environment/afforestation>; קק"ל, "יער יתיר".

⁵⁵ שגריר דרום אפריקה בישראל לשעבר, איסמעיל קובאדיה, הסביר זאת כך: "תמכתי במאבק באפרטהייד בדרום אפריקה וכעת איני יכול לתמוך במה שהייתי עד לו בישראל, היינו שכפול של האפרטהייד." "South African Diplomat Rejects Gift from Israeli Ministry of Foreign Affairs," *Middle East Monitor*, June 18, 2013, <https://www.middleeastmonitor.com/news/middle-east/6323-south-african-diplomat-rejects-gift-from-israeli-ministry-of-foreign-affairs>.

⁵⁶ עמיר בן-דוד, "דו"ח: נטיעות של קק"ל גורמות לפגיעה אקולוגית", *ynet*, 28.3.2013.

31 בדצמבר, 2004

5 בדצמבר, 2009

30 במרץ, 2011

7 באפריל, 2012

27 בינואר, 2013

28 במאי, 2013

12 באוקטובר, 2013

11 בנובמבר, 2013

20 בדצמבר, 2013

יער השגרירים מבעד לעדשות Google Earth לאורך השנים 2004-2013

שיח איכות הסביבה משמש תכופות להסוואתו של סכסוך פוליטי. יערות שימוש לא פעם כשומרי סף למניעת שיבה של פליטים או עקורים פנימיים עד שמתקן חיוני אחר יוכל לנצל את הקרקע. סדרת תצלומי הלוויין הללו מראה כיצד שלוחה חדשה של קו הרכבת באר-שב-אשקלון חוצה חלקת עצים שזה עתה ניטעו. היער שנמצא בתהליך נטיעה הוא "יער השגרירים" שנמצא לאורך נחל אל-עראקיב בסביבות קו 200 המ"מ ג"ש בשנה. היער ניטע בשיטה המכונה "סוואניזציה": עצי שיטה או אקליפטוס ניטעים בתפוזות דלילה, וביניהם שיחים ועשב. ההשקיה מתבצעת באמצעות טראסות ארוכות שאוגרות את מי הגשמים. אף שכמות המשקעים השנתית הממוצעת היא 200 מ"מ, השתילים סופגים בין 500 ו-1,000 מ"מ במהלך כל עונת גשמים. השדות מסביב לאזור הנטוע מעובדים בידי בדואים.

כולה. כיוון שזרימת מים טבעית אינה יכולה עוד להסיר את משקעי הסחף בערוצים אלה, מליחות הקרקע עולה אף היא עם הזמן, ומקשה על עיבוד האדמה. ההגבלות על המרעה (ענף בדואי בעיקרו) מגדילות את כמות הצמחייה בין העצים ועל כן את שכיחות השריפות ונזקיהן. העצים אמנם מצננים את סביבותיהם, אך רק מכיוון שהם גורעים מים מהאדמה ומשחררים אותם לאטמוספירה. אף שספיגת פחמן דו-חמצני על ידי העצים עשויה למתן את ההשלכות של שינויי אקלים, קיים ויכוח מתמשך בשאלת השלכות הייעור באופן כללי. החברה להגנת הטבע, שביחד עם רשות הטבע והגנים מתנגדת למאמצי הייעור של קק"ל, מצביעה על מחקרים ולפיהם אזורים מיוערים תורמים דווקא להתחממות הגלובלית בגלל קליטת קרינת החום המוגברת שלהם, וזאת עקב צבעם הכהה בהשוואה לגוני הערבה הבהירים, שמיטיבים להחזיר חום לאטמוספירה. האזורים הצהובים-בהירים של המדבר, שלא כמו האזורים הירוקים-כהים של היער, מגנים עליו בפועל מפני התחממות-יתר.⁵⁷

בן-גוריון סבר שהחקלאות היהודית תיטיב עם הטבע, אך דומה שהטבע דחה את מתנתה.⁵⁸ עיבוד קרקע אינטנסיבי בעזרת השקיה מלאכותית, דשנים וקוטלי מזיקים תרם לשינוי האקלימי הגלובלי והשפיע באופן קיצוני על האקלים המקומי.⁵⁹ נתוני

⁵⁷ גיא רותם, עמוס בוסקילה ואלון רוטשילד, השפעות אקולוגיות של הייעור בנגב הצפוני ובדרום הר חברון, דו"ח של החברה להגנת הטבע, אוגוסט 2013, http://www.teva.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/Eyal_Rotenberg_and_Dan_Yakir_Ecological_influence.pdf, עמ' 35-36. המחברים מפנים למחקר הבא: Eyal Rotenberg and Dan Yakir, "Contribution of Semi-Arid Forests to the Climate System," *Science*, vol. 327, no. 5964 (January 2010): 451-54.

⁵⁸ "העצים בשדה בוקר מדברים אלי בשפה שונה מזו של עצים שניטעו במקום אחר. לא רק בגלל שהשתתפתי בנטיעתם ובטיפול בהם, אלא גם משום שהם מתת האדם לטבע ותשורת היהודים לדשן של תרבותם." David Ben-Gurion, *Memoirs* (Cleveland, OH: World Publishing Company, 1970), 150.

⁵⁹ שינוי אקלימי מעשה ידי אדם, שנגרם במידה רבה מחקלאות אינטנסיבית ומדיניות השימוש במים, היווה גורם מרכזי בשכיחות הגואה של בצורות שפוקדת את אגן הים התיכון רבתי. Katy Human, "Human-Caused Climate Change A Major Factor In More Frequent Mediterranean Droughts," *National Oceanic & Atmospheric Administration*, October 27, 2011, <http://www.boulder.noaa.gov/?q=node/16>; Sonja J. Vermeulen, Bruce M. Campbell, and John S. I. Ingram, "Climate Change and Food Systems," *Annual Review of Environment and Resources*, vol. 37 (November 2012): 195-222. כיסו גידולים חקלאיים 37% מפני הקרקע של כדור הארץ. שינוי בכסות הקרקע מהווה מקור מרכזי לפליטת פחמן דו-חמצני לאטמוספירה, והוא תורם ל-12-17 אחוזים מהפליטות הגלובליות. חוות גדולות לגידול בקר, סויה ומטעים הפכו למנועים משמעותיים יותר של שינוי אקלימי. R. Lal, "Soil Carbon Sequestration

קליטת פחמן ממחקרים אקולוגיים ותחנות ניטור מצביעים על עלייה בטמפרטורה ובקצב האידוי משנה לשנה לאורך העשורים האחרונים, ככל שהמדבר כובש מחדש חלק מהשטחים שאיבד. פגעי מזג אוויר כמו שטפונות או בצורות נהיו קיצוניים יותר, וכן נרשמה ירידה כללית בפעילות האקולוגית.⁶⁰

דחיקת קו הגידולים החקלאיים דרומה מעבר לקו הצחיחות המטאורולוגי גרמה לקו הצחיחות לנוע צפונה. במקום מעבר מדורג ואטי מאדמות פוריות לצחיחות, התמונה המצטיירת כיום היא של פסיפס מיקרו־אקלימי המורכב מפיסות של אדמה צחיחה ולצדן שטחים ירוקים המתקיימים בזכות השקיה מלאכותית ועיבוד אינטנסיבי, פחות או יותר בצמוד לאזורים המיושבים ומעובדים בידי ישראלים יהודים וברואים.

הוויכוחים על מקורות השינוי האקלימי נוטים להבליט את ההשלכות השליליות של התיעוש ושל הצטברות מופרות של גזי חממה באטמוספירה. זו היתה הסיבה לכך שכשמדעני האקלים טבעו את המונח "אנתרופוקן" לציון עידן גיאולוגי חדש שבו פועלים בני האדם ככוח אקלימי וגיאולוגי, הם הציעו לתארך את תחילתו להמצאת מנוע הקיטור.⁶¹ בתרחיש זה, שינוי אקלימי מהווה השלכה עקיפה ובלתי־מכוונת של המודרניזציה והתיעוש: מעין "נזק אגבי". אולם אם נקבל את דברי ההיסטוריון דיפֿצ'קֿראבֿרטי [Chakrabarty] ונבחן את שינויי האקלים מנקודת הראות של תולדות הקולוניאליזם, לא נוכל עוד לראות בהם תוצר לוואי של המודרניות ותו לא, אלא כמטרתה ותכליתה.⁶² ואמנם, מפעלי התיישבות מצפון אמריקה ועד אוסטרליה, אפריקה, המזרח התיכון והודו, ביקשו להנדס את האקלים מחדש. המתיישבים ביקשו לא רק להתגבר על תנאים אקלימיים זרים וקשים משמאל: מפת סקר בריטי משנת 1947 מסמנת את ריכוז האוהלים הברואים (כל אוהל מסומן בנקודה) בנגב (מארכיון אורן יפתחאל)

Impacts on Global Climate Change and Food Security," *Science*, vol. 304, no. 5677 (June 2004): 1623–27; צפריר רינת, "האם הנסיגנות להציל את הנגב דווקא מויקים לז?", הארץ, 3.7.2014, <http://www.haaretz.co.il/news/science/zafrir/premium-1.2365055>; D. J. Eldridge, Eli Zaady, ר' גס, "Infiltration through Three Contrasting Biological Soil Crusts in Patterned Landscapes in the Negev, Israel," *Catena*, vol. 40, no. 3 (July 2000): 323–36.

רינת, "האם הנסיגנות להציל את הנגב".⁶⁰

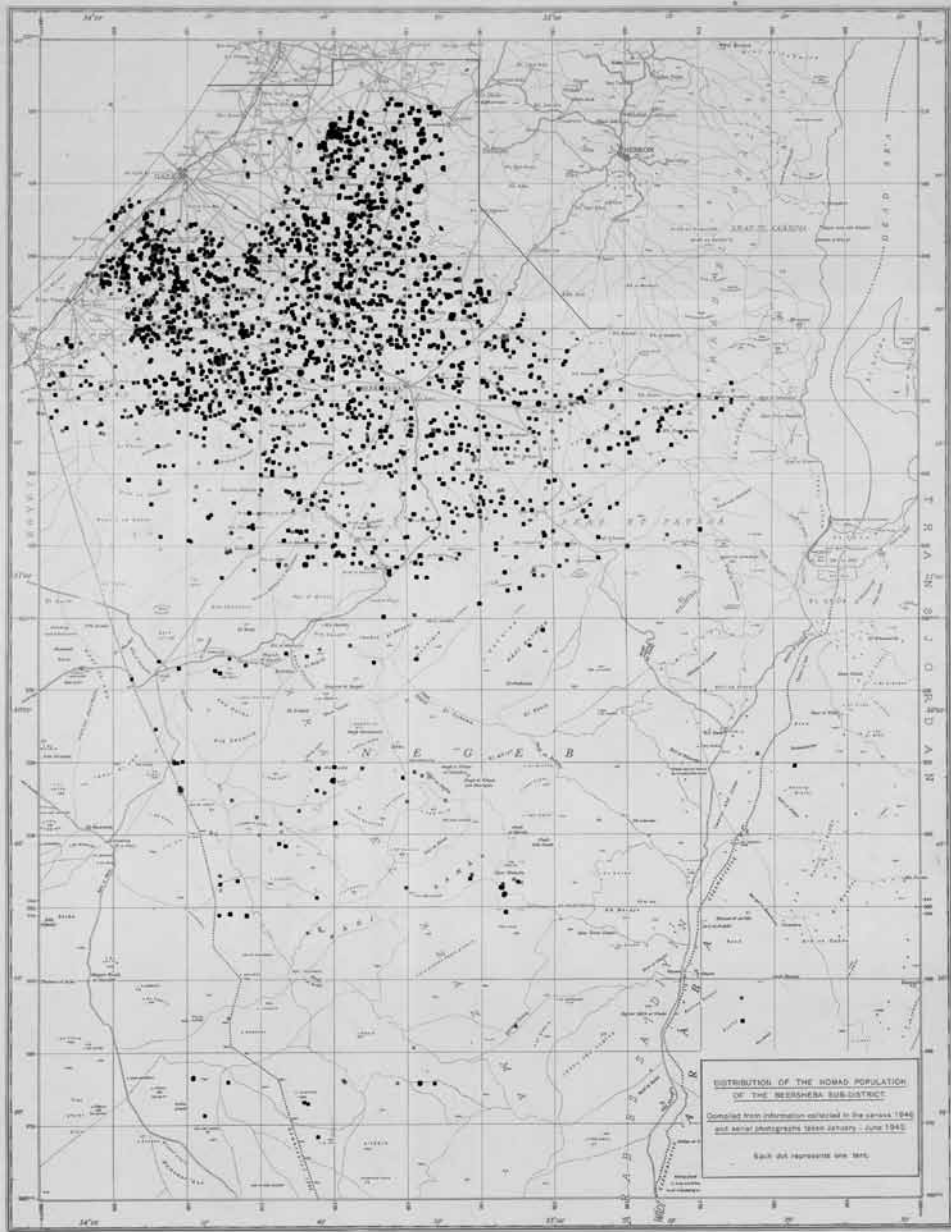
Erle Ellis, "Anthropocene," *Encyclopedia of the Earth*, September 3, 2013, <http://www.eoearth.org/view/article/150125/>. את המונח טבע פול קרוצן [Crutzen] בשנת 2000. מאז 2008, הציעו גיאולוגים לאמץ רשמית את העידן האנתרופוקני (הצעה שטרם התקבלה).⁶¹

Chakrabarty, "The Climate of History."⁶²

SCALE 1:250,000

PALESTINE

219

**DISTRIBUTION OF THE JEWISH POPULATION
OF THE MANDATE SUBDISTRICT**
Compiled from information collected in the census 1945
and aerial photographs taken January - June 1945
Each dot represents one settlement

Copyright reserved under the Copyright Act of 1945

SCALE 1:500,000

Copyright reserved under the Copyright Act of 1945

נישול קרקעי ואקלימי

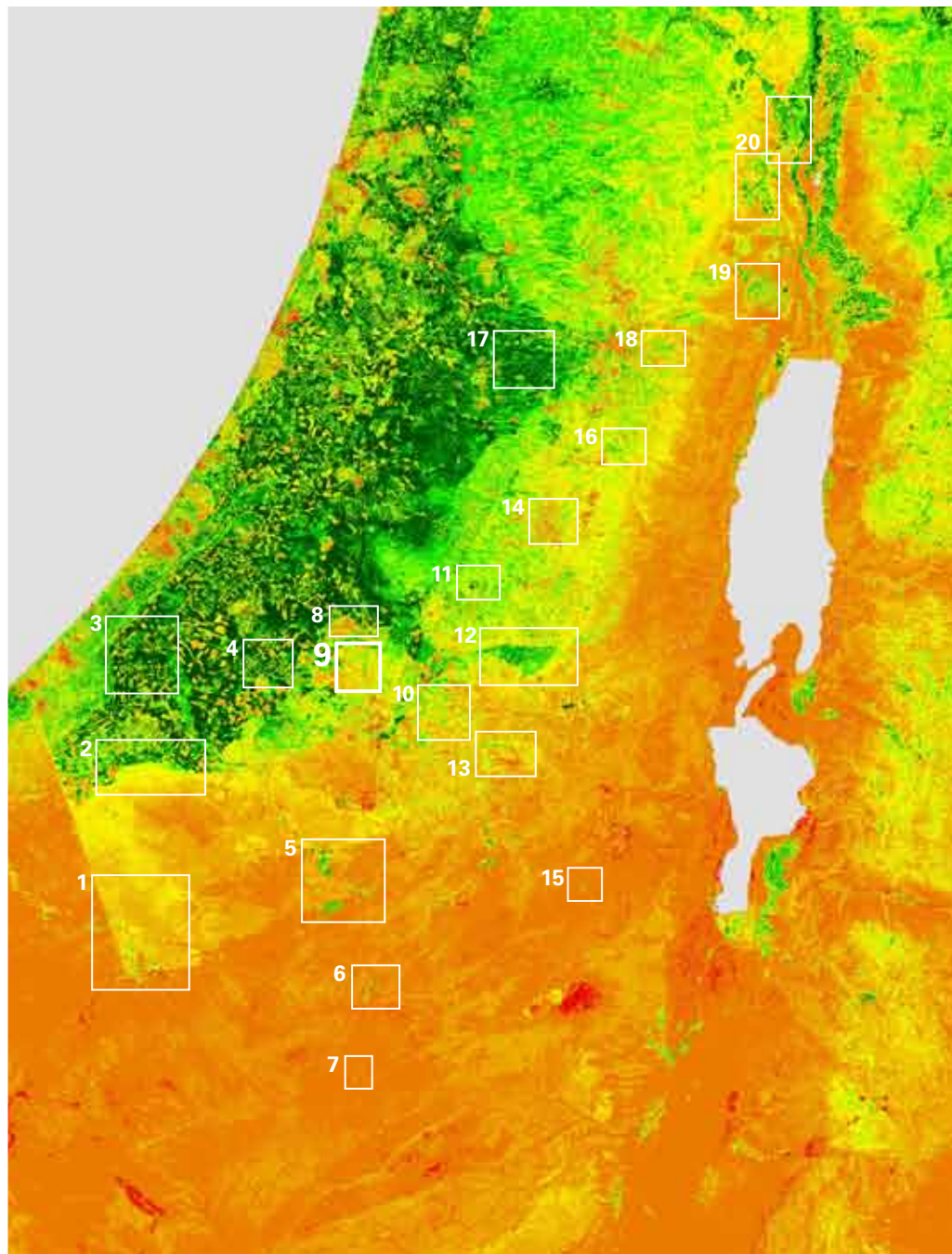
אתרים לאורך סף המדבר בישראל/פלסטין

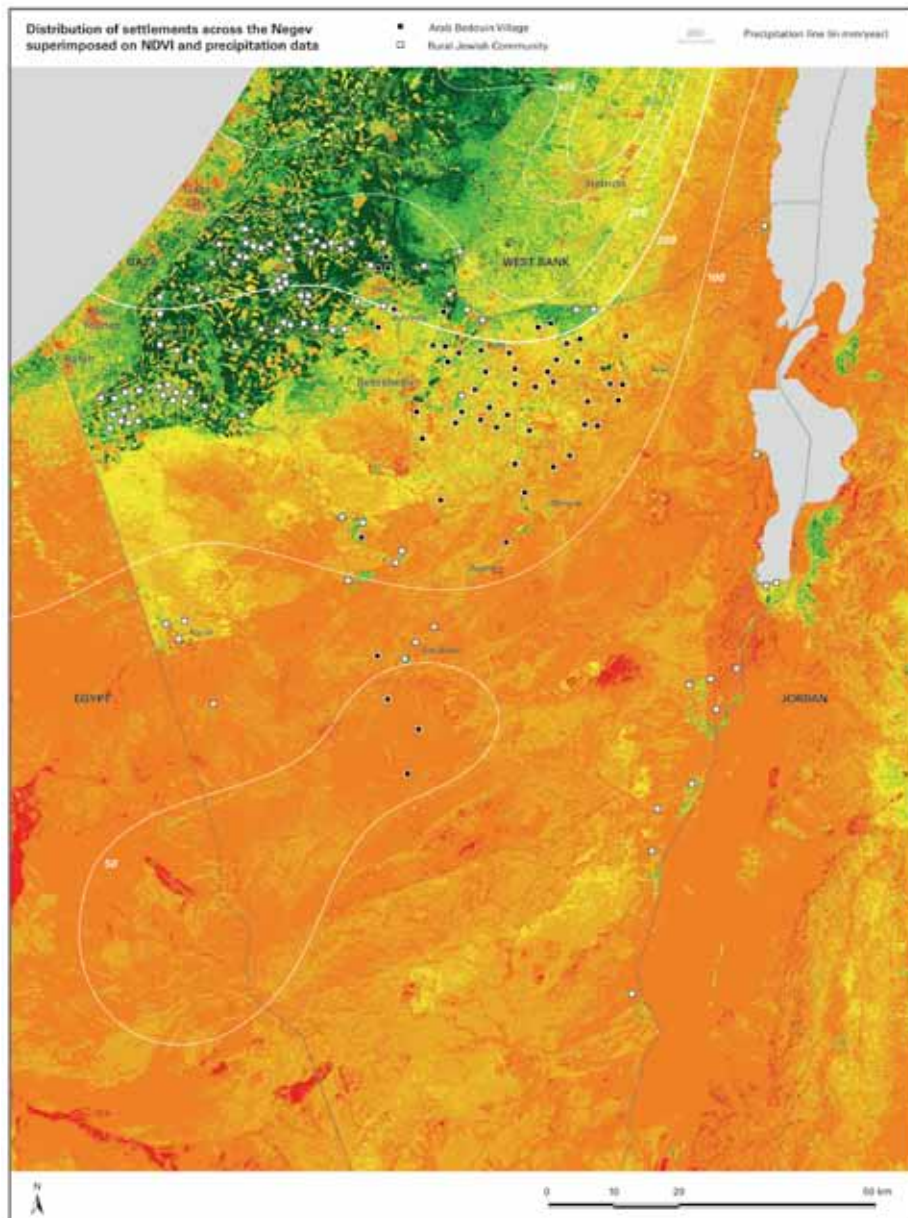
שבו רוכזו הבדואים בין השנים 1948 ו-1966, ושבו ממוקמים רבים מהכפרים הבדואיים הבלתימוכרים. אזור הסיג לשעבר מתגלה בדמות כסות הצמחייה הדלה המאפיינת את חלקות השדה הקטנות שלו, המיועדות לחקלאות קיום.

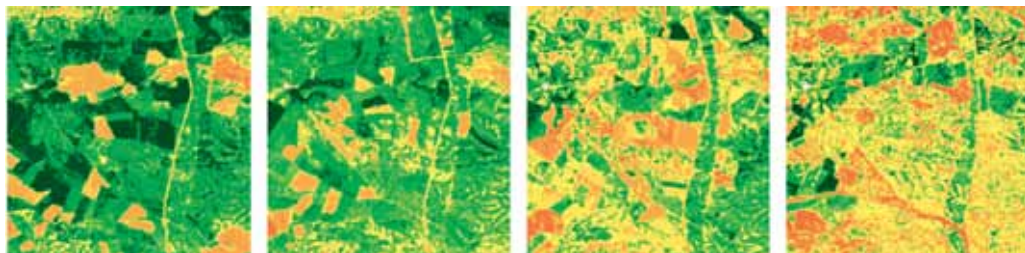
11. ההתנחלות עתניאל מתבלטת בעושר הצמחייה ובגנים ביתיים מושקים היטב.
12. יער יתיר, שבו החלו נטיעות ב-1966 הנמשכות עד היום. קצהו הצפוני גובל בגדה המערבית, גבול הניכר בבירור בצמצום המיידים של כסות הצמחייה ועושרה.
13. בסיס חיל-האוויר בנגב ממוקם בלב אזור של יישובים כפריים בדואיים צפופים (מוכרים ובלתימוכרים) בתוך אזור הסג לשעבר. ניתן לראות את מסלולי ההמראה כאזורים ללא צמחייה, וגם להתרשם מכך שהגנים באזור המגורים של הבסיס מושקים טוב יותר מהיישובים הבדואיים השכנים.
14. חברון; מזרח לעיר, בהתנחלות קריית ארבע, רמות הצמחייה עולות בזכות הקצאת המים הנדיבה יותר למתנחלים.
15. הקריה למחקר גרעיני – נגב, ליד דימונה. כתמי הצמחייה הקטנים הינם גינות הירק סביב מעבדות הכור שבהן ישראל מייצרת על פי המדווח נשק גרעיני.
16. ההתנחלויות נוקדים (ביתו של אביגדור ליברמן), תקוע וכפר אלדד מתאפיינות בצמחייה עשירה על סף המדבר.
17. הייעור במסדרון ירושלים משני צדי כביש 1 החל מייד לאחר הקמת המדינה. קק"ל נטעה עשרות מיליוני מחטניים, בעיקר מסוג אורן ירושלים (*Pinus halepensis*), על גבי ההריסות של עשרות כפרים פלסטיניים, בוסתניהם ושדותיהם. אזור פלסטיני מאוכלס בצפיפות זה טוהר אתנית ב-1948. כיום זהו השטח המיוער הגדול בישראל. קצה היער מסמן בבירור את גבול הגדה המערבית ונמתח מזרחה בסף המדבר.
18. התנחלות מעלה אדומים מתבלטת בעושר הצמחייה שלה על סף המדבר.
19. העיר הפלסטינית יריחו – נווה מדבר של מעיינות מאקוויפרים תת-קרקעיים המוקפים בוסתנים ושדות.
20. גוש התנחלויות חקלאיות ושדותיהן. באזורים הצחיחים שמסביב ממוקמים היישובים הבדואים של בקעת הירדן.

- מדד הבדלי הצמחייה (NDVI) הוא אינדקס גרפי של כיסוי הצמחייה וצפיפותה. הוא מראה שגבול האזור הצחיח, המוכתב כיום על ידי השקיה מלאכותית, אינו חופף עוד לקו 200 המ"מ. הגבול בין הנגב לסיני מתייחד ברעייה אינטנסיבית של עזים וגמלים בצד המצרי, שמותירה רק צמחייה מועטה. בצד הישראלי של הגבול, כיסוי הצמחייה המתן אך העקבי מעיד על הדרת הרועים הבדואים. בתחתית המסגרת שוכנים מספר יישובים חקלאיים שהוקמו על מנת "לבצר את הגבול". היאחזות קציעות ננטשה בגלל תנאי האקלים הקשים ונפסקה לאחר מכן למתקן מעצר, בתחילה לפלסטינים ואחר כך למהגרים אפריקאים חסרי אשרות. ארכיפלג של בתי כלא התפתח עם השנים מסביב למתקן, אותו ניתן לראות כאן בדמות הגנים הירוקים הקטנים שבין חומות בתי הכלא.
2. גבול העיבוד בין כמה יישובים חקלאיים יהודיים ובין חולות ניצנה. כאן יושבו כמה מהמתנחלים שפוטנו מרצועת עזה ב-2005.
3. הגבול עם עזה ניכר בדפוסי העיבוד החקלאי הנבדלים בסוגם ובעוצמתם. בצד הישראלי – שדות גדולים ומושקים מלאכותית; בצד העזתי – שדות קטנים מעובדים עם השקיה פחותה בהרבה. סבב הלוחמה האחרון והחמור ביותר עד כה נישט לאורך גבול זה בקיץ 2014.
4. עיירת הפיתוח אופקים חובקת מקבץ של גנים קטנים המוקפים בשדות גדולים בהרבה של היישובים החקלאיים השכנים.
5. קבוצת קיבוצים עם השקיה מלאכותית: רביבים, משאבי שדה ואשלים.
6. שדה בוקר, קיבוץ המתמחה בחקלאות מדבר ניסיונית ובמכללה המתמחה במחקר אקלים. כאן התגורר בן-גוריון בערוב ימיו וכאן גם נקבר.
7. חוות ניסוי עברת, שבה נעשה שימוש בשיטות השקיה ביונטיות לצורך עיבוד חקלאי למטרות מחקר.
8. רהט, העיר הבדואית הגדולה בנגב, היא אי צחיח המוקף בשדות מושבים וקיבוצים מושקים מלאכותית. המרכז העירוני שלה והאדמות הסמוכות לו בישים בהרבה מעיירת הפיתוח היהודית הסמוכה אופקים.
9. אל-עראקיב; ר' סדרת תצלומים נפרדת בעמ' 43.
10. אזור בתוך שטח אל-סִיג'א (בעברית, סִיג) לשעבר, השטח הסגור

משמאל: מפת *NDVI* של ג'מון ואן דן הק; את הניתוח ביצעו ואן דן הק ו-*Forensic Architecture*, 2014; באריכות *Landsat 8*; *NASA*; ביאורים מאת ואן דן הק ואיל יצמן.

למעלה: אזור אל-עראקיב ב-1998, 2002, 2008, ו-2014 / פענוח NDVI של ג'מון ואן דן הק, 2014
 ארבעת התצלומים בסדרה ממחישים את הידרדרות החקלאות באזור אל-עראקיב בין השנים 1998 ו-2014. התהליך
 ניכר בשני אופנים: ראשית, הצמחייה החקלאית העשירה הצטמצמה והוחלפה בנטיעות עצים דלות יותר החל
 בראשית שנות האלפיים; שנית, הגבולות בין החלקות היטשטשו עם פלישת העצים שניטעו, עד שלבסוף השתלטו
 על השדות.

מימין: יישובים חקלאיים וסימוני משקעים שנתיים על גבי מפת NDVI / את המפה יצרו ג'מון ואן דן הק

ופרנצ'סקו סברגונדי / Forensic Architecture, 2014

ב-1947, האוהלים הבדואיים מרוכזים בצפיפות הגבוהה ביותר בחלקו הצפון-מערבי של הנגב ומתפרשים בשני צדיו
 של קו הצחיחות. המפה העכשווית מראה את כפרי צאצאיהם של הבדואים שרוכזו באזורים המזרחיים והצחיחים יותר
 של הנגב הצפוני, כמעט כולם מדרום לקו 200 המ"מ, והקרקעות שמסביבם וכיניהם מתאפיינות בצמחייה דלה. כיום
 שוכנים יישובים יהודיים באזור שיושב בעבר בצפיפות על ידי בדואים. אלה מוקפים בצמחייה עשירה - שדות וגנים
 - המושקית באופן מלאכותי. צירוף המפות מגולל את סיפור נישולם של הבדואים מבחינת התנאים המטאורולוגיים
 והתפלגות הקרקעות והמים הבלתי־שוויונית.

אלא אף לשנותם. העמים הילידיים, שנתפסו כחלק מהסביבה הטבעית, גורשו או נטבחו.
 אף שהמטרה היתה להפריח את השממה, הפרחים נבלו, האגמים יבשו ומי הים גאו. בנגב,
 כפי שראינו, נדחקו הבדואים בין שני כוחות שפעלו בכיוונים מנוגדים: יישובים יהודיים
 דחקו את סף המדבר דרומה, בעוד שהמדבור השיבו צפונה.

הנכבה הבדואית

בשנים שלפני קום המדינה, ההתיישבות הציונית מעבר לקו הצחיחות חדרה לאזורים
 של שבטי תראבין, אל-עזאומה, אל-ג'באראת ותיאהא, ומתוך הכרה בבעלותם על

הקרקע, רכשה מהם אדמות.⁶³ המתישבים העריצו ולא פעם אף חיקו את מנהגי הבדואים ומלבושיהם. הבדואים, מצדם, ראו בקומץ המתישבים בנגב הזדמנות. אמנם אירעו פשיטות, פעולות תגמול ותקריות אלימות אחרות, אך ככלל, כפי שמסביר מירון בנבנישתי, הציונים לא ראו בבדואים מתחרים מסוכנים חמושים בתודעה לאומית חזקה, אלא דמויות אוריינטליסטיות המגלמות את אורח חייהם של אבות אבותיהם.⁶⁴ גיאוגרף ישראלי אחד אף הרחיק לכת וטען שהבדואים מייצגים את "הטיפוס הקרוב ביותר לזה של האוכלוסייה השמית הקדומה", ולפיכך "יש קרבת דם בינם לבין היהודים".⁶⁵

מה שהמתישבים הללו לא השכילו לראות אז ועדיין אינם משכילים לראות הוא שבמפנה המאה ה-20, היו הבדואים נתונים בעיצומה של תמורה חברתית ומדינית מרחיקת לכת.⁶⁶ לקראת סוף התקופה העות'מאנית החלו הבדואים לאמץ אורח חיים מיושב יותר בצפון הנגב. בעוד שתמיד היה מרכיב של מרעה בפרנסתם, המאזן נטה עתה לעבר עיבוד אדמות. תנועה מסוימת בין מקומות יישוב קבועים בעונות הקיץ והחורף, בעיקר בין מקומות גבוהים בקיץ ונמוכים בחורף, עדיין התקיימה בתוך תאי שטח שבטיים הולכים ומצטמצמים אך מוגדרים היטב, המכונים דִּיְרָה. עם זאת, תהליך ההשתקעות ביישובי קבע הוביל לסגירתו של הספר (זמן קצר לאחר שנסגר באמריקה הצפונית), והבדואים חדלו למעשה לנדוד.⁶⁷ השתקעות השבטים הבדואיים ביישובי קבע ניכרה בריבוי מבני קבע או באיכזאת, העשויים חמר או אבן, במרכז הדיֶרָה.

בשנים 1948-53, גירש הצבא הישראלי כ-90% מתוך מאה אלף הבדואים שבנגב לגדות המערבית והמזרחית, לרצועת עזה ולסיני.⁶⁸ גירושים אלה לוו במעשי הרג, שריפת אוהלים, הרס בתי אבן, אטימת בארות, וכן תקיפות מקלעים ממטוסים קלים.

⁶³ ב-1911, רכשה אגודת "שארית ישראל" ממוסקבה 6,000 דונם מהבדואים בנ'מאמה (רוחמה). עד 1947, רכשו קק"ל וגורמים יהודיים פרטיים כ-60,000 דונם מאדמות הנגב משבטים בדואים. חנינא פורת, מישיון לארץ

נושבת: רכישת קרקע והתיישבות בנגב בשנים 1930 עד 1947 (ירושלים: יד בן צבי), 3.

⁶⁴ Benvenisti, *Sacred Landscape*, 59-62.

⁶⁵ שם, עמ' 61.

⁶⁶ D. H. K. Amiran, "The Pattern of Settlements in Palestine," *Israel Exploration Journal*, vol. 2, no. 2 (1953): 67-71.

⁶⁷ שם, עמ' 78.

⁶⁸ Walid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948* (Washington D.C.: Institute for Palestine Studies, 1992), 127.

נורי אל-עוקבי, שנולד באל-עראקיב וגורש ממנו, תיאר מאורע שהתרחש שם במהלך השלבים האחרונים של מלחמת 1948:

"אני זוכר שבשנת הנכבה, עברו מעלינו מטוסים בדרכם להפצצת ביר אל-סבע [באר-שבע]. שמענו את הפיצוצים בגלל שזה קרוב מאוד. בני משפחתי מספרים שפעם אחת מטוס הפציץ באל-עראקיב, פגע בבית והרג שני אחים. אבל הדבר הנורא ביותר שקרה כאן בשנת הנכבה הוא הרג 14 גברים מהאזור בידי אחת הכנופיות היהודיות. אני לא זוכר את המקרה בעצמי, אבל שמעתי על כך מזקני הכפר: ארבעה יהודים חמושים נסעו בג'יפ בין האוהלים ו"עצרו" 15 גברים משבטים שונים. הם לקחו אותם לבית בשולי הכפר ששרידי נמצאים כיום בין אל-עראקיב לרהט מול גבעות בר. הם הוציאו אותם מהרכב וירו בהם בתוך הבית. אחד מהם הצליח לזנק מהרכב ולהימלט; שמו היה אבו-מובארכ אל-קַרְעִינִי. החוטפים ירו בו ופצעוהו קשה. הוא מת כעבור יום או יומיים. לפני שנפטר, הוא סיפר לי מה אירע באותו בית."⁶⁹

רק כ-12,500 בדואים ניצלו מהגירוש ונרשמו כאזרחי ישראל. לפני המלחמה, האזור שבו התגוררו הבדואים בצפיפות הגבוהה ביותר היה מצפון-מערב לקו 200 המ"מ. בין השנים 1948 ו-1953, אלה שנותרו שם הועברו לשטח סגור, צחיח ומליח, מדרום-מזרח לקו משקעים שנתי זה. נישול הבדואים בנגב לא היה אפוא רק עניין של טריטוריה, אלא גם של אקלים. האזור שאליו נעקרו הבדואים, 1,000 קמ"ר שטחו, נודע כאזור הסִגָּה. עד 1966, חיו תושביו תחת ממשל צבאי והוא תפקד, על פי ניב גורדון, כדוגמת שמורת ילדים בצפון אמריקה של המאה ה-19.⁷⁰

השרידים הגלויים ביותר לעין של כפרים בדואיים בסמוך לקו הצחיחות נוקו מהשטח. כפי שמסביר בנבנישתי, גם שמות הגבעות נמחקו לגמרי, ועמם שמות הנחלים והאתרים הארכיאולוגיים שבהם נודע המדבר מזה מאות בשנים. מפה עברית חדשה צוירה, ספרי לימוד חדשים חולקו לתלמידים ושלטי דרכים חדשים ננעצו בקרקע. זלמן ליפשיץ, ראש ועדת השמות של הנגב שהקים בן-גוריון בסוף שנות ה-50 כדי לזרוז את תהליך הייחוד הקרטוגרפי, הכריז כי שמות המקומות הערביים בנגב איבדו כל

⁶⁹ עדותו של נורי אל-עוקבי בזוכרות את אלעראקיב, בעריכת עמר אל-ע'בארי (תל אביב: זוכרות, 2009), 12-13.

⁷⁰ Neve Gordon, "In the Negev," *London Review of Books*, March 2012.

תוקף כיוון ש"כמעט לא נשארו בדואים".⁷¹ אל־נַקֵּב הפך לנגב (בטקסט הנוכחי בחרתי להשתמש בשמו העברי של האזור כדי להדגיש את הממד הקולוניאלי של פרויקט השיום העברי). ובכל זאת ניתן לזהות עדויות לחיי הבדואים בין יישובים, שדות ויערות ולפעמים גם ממש בתוכם. שרידים אלה, כמו בית הקברות באל־עראקיב ועוד רבים אחרים, היו העוגנים אליהם עתידים היו השבטים הבדואיים לשוב כשישים שנה לאחר מכן. באזור אל־עראקיב לבדו נמצאים חמישה בתי קברות שבטיים.

אדמות צפון הנגב שרוקנו מיושביהן הוקצו ליישובים חקלאיים יהודיים ולמחנות צבא, וכן להקמת מספר עיירות פיתוח יהודיות – ערד, דימונה, ירוחם ומצפה רמון – שבהן יישובה המדינה בעיקר יהודים מצפון אפריקה בשיכונים שנבנו סביב מפעלי תעשייה מסובסדים – האליטה האשכנזית הניחה שמהגרים אלה יסתגלו טוב יותר לאקלים המדבר מאחיהם האירופים.⁷² אחד מהמפעלים הממשלתיים הגדולים ביותר הוקם ב-1958 ממש על גבול הסִיג, על אדמות שהופקעו משבט תיאאה: הכור המכונה כיום הקריה למחקר גרעיני בנגב. לטענת ארגוני פיקוח בינלאומיים, ישראל מייצרת שם ראשי נפץ גרעיניים. המרחב האווירי מעל הכור סגור והשבטים הבדואים מורחקים עד למרחק 15-20 ק"מ מהגדר המקיפה אותו. משיקולי סודיות, כל הפסולת הרדיואקטיבית של הכור, כולל מוטות אורניום משומשים בעלי רמת רדיואקטיביות גבוהה, נטמנת באתר עצמו. ב-2004, לאחר שחוקרים עצמאיים מדדו רמות רדיואקטיביות באזורים שמחוץ לאתר, ומתוך הכרה בסכנה לחיי התושבים בסביבה, חילקו הרשויות טבליות לוגול *Lugol*, יודיד האשלגן לאלפים מתושבי דימונה והיישובים הבדואיים שבקרבת הכור כדי למנוע נזקי קרינה.⁷³

עיירות ריכוז

ב-1966, לאחר ביטול הממשל הצבאי, הוחלף הסִיג באסטרטגיה קולוניאלית מוכרת אחרת: עיירות ריכוז. שבע עיירות כאלו הוקמו בשנים 1968-1989 וכיום מתגוררים

⁷¹ Benvenisti, *Sacred Landscape*, 19.

⁷² עיירות הפיתוח היו אסון סוציאקונומי, וכיום הן מתאפיינות בשיעורי האבטלה הגבוהים ביותר במגזר היהודי. צבי אפרת, הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות, 1873-1948 (תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנות, 2004).

⁷³ "כדורים נגד קרינה לתושבי דימונה, ירוחם ויבנה", וואלה, 25.6.2004, <http://news.walla.co.il/item/561730>.

בהן 135,000 נפש. מעל לשליש מהבדואים מתגוררים ברהט, הוותיקה והגדולה שבהן – כיום עיר בת יותר מ-50,000 תושבים. עיור כפוי ניתק את הבדואים מאדמתם ומחיי המרעה והפלחה וקידם את השתלבותם בפרויקטים תעשייתיים וחקלאיים, ואף את גיוסם לצבא, שבו הועסקו בעיקר כגששים או בתפקידי קישור עם תושבי השטחים הכבושים לאחר 1967.

ניסיונה של ישראל להתמודד עם הבדואים באמצעות שילוב של נישול וריכוז מזכיר ניסיונות דומים אחרים שנעשו לאורך קו הצחיחות במזרח התיכון. החל במאה ה-19, הקימו העות'מאנים שורה של עיירות לאורך סף המדבר בניסיון להשיב לעצמם את השליטה בשולי האימפריה. אחת מהעיירות הללו, באר-שבע, הוקמה ב-1900 כמרכז מנהלי ומשלט שנועד לפקח על הבדואים. עיירות דומות הוקמו גם בעבר הירדן לאורך שולי המדבר הסורי. רבות מהם נטושות כיום. המדינות הערביות שהוקמו במחצית הראשונה של המאה ה-20 המשיכו במדיניות ריכוז הבדואים ויישובם.⁷⁴

בדומה לפליטים הפלסטינים, הבדואים שנדחקו לתוך הסֶגֶג ביטאו את רצונם לשוב לבתיהם בכך שסירבו להתייחס אל יישוביהם החדשים כקבועים.⁷⁵ נורי אל-עקבי מתאר כיצד אביו, השיח' סלימאן מחמד אל-עקבי, סירב עד מותו ב-1933 לרצף את ביתם בעיירה חורה. כיום, כ-80,000 בדואים מתנגדים ליישובם מחדש בעיירות. ככל שמספרם גדל, כך גבר הלחץ לקרקעות וכן הצורך להתרחב מעבר לאזור שהקצתה להם המדינה. מאז עקירתן, ניסו משפחות בדואיות לשוב לאדמותיהן שמהן גורשו בעבר. אלה הם המימושים הפיזיים היחידים של זכות השיבה הפלסטינית. המדינה התייחסה ועודנה מתייחסת לכל מי ששב לאדמתו ולכל מי שבונה ללא היתר רשמי (היתרי בנייה ניתנים רק בעיירות) כאל פולשים או מסיגי גבול. היא לא סימנה את כפריהם במפות וגם לא סיפקה להם ולו תשתיות בסיסיות ביותר, ואפילו לא שירותים עירוניים כמו מרפאות. כוונתה היתה להרע את תנאי חייהם, עד שלבסוף ייאלצו לעבור לעיירות.⁷⁶

⁷⁴ Dawn Chatty, "The Bedouin in Contemporary Syria: The Persistence of Tribal Authority and Control," *Middle East Journal*, vol. 64, no. 1 (Winter 2010): 29-49.

⁷⁵ See Alessandro Petti, Sandi Hilal, and Eyal Weizman, *Architecture after Revolution* (Berlin: Sternberg Press, 2014), Chapter 1, "Returns," 38-67.

⁷⁶ דו"ח של האו"ם שהתפרסם לאחרונה ביטא דאגה חמורה ממצב העקורים: "מספר הבדואים שחיים מתחת לקו העוני, תנאי המחיה והמגורים שלהם, רמות התנתקות, האבטלה ותמותת התינוקות בקרבם – כל אלה גבוהים במובהק מהמוצעים הארציים. אין להם גישה למים, לחשמל ולביוב והם נתונים דרך קבע להפקעות, הריסות

אם נשווה בין גורלם של דיירי הכפרים הבלתי-מוכרים לגורל פליטים פלסטינים אחרים, נגלה לדברי אל-עקבי כי מצבם של הראשונים קשה בהרבה: "מחנות פליטים נהנים מסיוע של האו"ם, בעוד שלנו איש אינו מסייע. אין לנו חשמל, כבישים, מים או בתי ספר, ואין מי שיספק לנו את הסיוע הרפואי ואת המזון שאנחנו צריכים... הנכבה שלנו", הוסיף, "לא היתה גירוש אל מחוץ לארץ, אסוננו היה ריכוזנו".⁷⁷

כמו שמורות הילידים בצפון אמריקה שהפכו לאתרי פסולת רעילה, ישראל מיקמה את האתרים המזהמים ביותר (כולל בחומרים רדיואקטיביים, כפי שראינו) מסביב לריכוזי היישובים הברואים. כשמתקן הפסולת הרעילה היחיד בישראל הוקם ב-1979 מדרום לבאר-שבע – במה שהפך מאז לאזור התעשייה רמת חובב – המתכננים טענו כי מיקומו ראוי כיוון ש"אף אחד לא גר שם", והתעלמו לחלוטין מהיישובים הברואים הסמוכים לו.⁷⁸

ההבנה הרשמית ולפיה אזורים בהם שוכנים כפרים בדואיים בלתי-מוכרים ראויים להיחשב ל"שטחים פתוחים" הניבה לא מכבר תוצאות טרגיות. מערכת "כיפת ברזל" מחשבת את אתר הנחיתה המשוער של רקטות. אם הן צפויות ליפול ב"שטח פתוח", המערכת נמנעת משיגור אחד מטילי היירוט שלה וחוסכת 20,000 דולר. ב-19 ביולי 2014, נורתה מרצועת עזה רקטה שכוונה ככל הנראה לכור בדימונה. על פי חישובי מערכת "כיפת ברזל", היא היתה אמורה לנחות ב"שטח פתוח". הרקטה אמנם נחתה, אלא שבשטח שבו שכן הכפר הבלתי-מוכר אל-ג'באראת. עוֹדָה אל-ג'ב' בן ה-32 נהרג וארבעה מבני משפחתו נפצעו.⁷⁹ למרות זאת, המדינה לא בנתה מקלטים בכפרים אלה, כפי שעשתה בכל יתר היישובים האזרחיים בארץ; היא יעצה לבדואים לשכב על הקרקע כשהם שומעים שרקטה עומדת לנחות, ולסוכך על ראשיהם בידיהם.⁸⁰

כיוון שיישובים בדואיים נחשבים על ידי המדינה כבלתי-חוקיים וחסרי כל בעלות

בתים, קנסות על בנייה 'בלתי-חוקית', השמדת שדות חקלאיים ועקירת עצים, ולהטרדות ורדיפות שיטתיות".
 "Israel, Additional Information" (2001), in "Concluding Observations of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights," ed. Leif Holmström, *Kluwer Law International* (2003), 317-20.

77 נורי אל-עקבי, ראיון טלפוני, 20.7.14.

78 Tal, *Pollution*, 266.

79 חיים לוינסון, עידו אפרתי, ג'קי חורי ורויטל חובל, "הרוג ותינוקת פצועה קשה בפגיעת רקטה ביישוב בדואי ליד דימונה", הארץ, 19.7.14. <http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.2381220>

80 "מיגון כפרי הברווים בנגב אינו בסדר העדיפויות", האגודה לזכויות האזרח בישראל, 19.7.14, <https://www.acri.org.il/he/32103>

על אדמות, הם נעקרו שוב ושוב בהתאם לשינויים בסדרי העדיפויות של המדינה בנגב. בשנות ה-80 המוקדמות, הועתקו יישובים רבים ממקומם כשחיל האוויר העביר את בסיסיו העיקריים לנגב בעקבות הנסיגה מסיני. אחד הגדולים שבהם, נבטים, הוקם ממש בלב הסֶגֶג לשעבר, שעדיין היה האזור הבדואי הצפוף ביותר. באחרונה, נעקרו שוב בדואים, הפעם בגלל שהצבא החליט להעביר את בסיס ההדרכה שלו לנגב. "עיר הבה"דים" – ששמה הרשמי הוא "קריית ההדרכה ע"ש אריאל שרון" – מיועדת לאכלס מאה אלף אנשי צבא ובני משפחותיהם, והבה"ד הראשון עבר אליה ב-2015. עם השלמת אכלוסה, תהיה העיר לגדולה ביותר מדרום לבאר־שבע. למרבה האירוניה, בעוד המדינה טוענת כי היא מנסה "ליישב" את הבדואים באמצעות שינוי אורח חייהם ה"נוודי" המסורתי (אף שהבדואים אינם חיים כך כבר יותר ממאה שנה) לאורח חיים "עירוני" (עצירות הבדואים אולי צפופות, אך מלבד זאת אין להן מאפיינים עירוניים משמעותיים), הרי שלמעשה ישראל טלטלה אותם אנה־ואנה במרחבי הנגב, מצב שהוביל ל"נוודות כפויה", כפי שכינה זאת הפעיל המשפטי והמתכנן הפלסטיני חנא חמדאן.⁸¹ תוכניות הממשלה האחרונות ביקשו להרגיע את הרוחות ההולכות ומתלהטות באמצעות הצעות חדשות. אך תוכניות אלו, שלא זכו לאמון הבדואים יותר מקודמותיהן, הציעו לפתור את הבעיה על ידי השקעה גוברת באותן עצירות ריכוז שהחריפו אותה מלכתחילה.⁸²

דרומה משם, קצת אחרי קו 100 המ"מ, נקודות היישוב הבדואיות מידלדלות וחלק זה של הנגב משמש כחצר האחורית של המשק הישראלי ומערכת הביטחון. כאן אפשר למקם ולאחסן את כל מה שהמדינה רוצה להסתיר מעיני הציבור: תעשיות מזהמות, מזבלות, אתרים לאחסון חומרים רדיואקטיביים ושטחי אש, וכן ארכיפלג מרוחק של בתי כלא ומתקני מעצר. זה האחרון שוכן באזור צחיח במיוחד על גבול מצרים, במה שניתן להגדיר "סיביר המדברית" של ישראל. כאן מנהל הצבא כמה מתקנים רחוקים מעין, מלב ומפיקות, שבהם מוחזקים עצירים ואסירים פלסטינים מהגדה והרצועה בתנאים שארגוני זכויות אדם הגדירו "בלתי־חוקיים ובלתי־אנושיים".⁸³

⁸¹ חנא חמדאן, "מדיניות ההתיישבות ו"יהוד המרחב" בנגב". עדאלה, גיליון אלקטרוני, 11.3.2005; גדי אלגזי, "ממשלת ישראל נגד אזרחי ישראל: פרק במלחמת ההתשה נגד הבדואים", תראבוט־התחברות, 27.7.20, <http://www.tarabut.info/he/articles/article/al-arakib-demolished>.

⁸² Gordon, "In the Negev".

⁸³ Human Rights Watch, *Prison Conditions in Israel and the Occupied Territories*, A Middle East Watch

אל-עראקיב / צילום: מיקי קרצמן, 2010

אל-עראקיב / צילום: מיקי קרצמן, 2010

ארכיפלג זה הורחב באחרונה והפך למתחם הגדול בעולם של מתקני מעצר למבקשי מקלט אפריקאים – בעיקר פליטים סודנים ואריתריאים הנמלטים ממלחמות ומרעב.⁸⁴

בשנת 1951 הורה המושל הצבאי הישראלי לבני שבט אל-עוקבי לפנות את אדמותיהם לתקופה של שישה חודשים לצורך תרגיל צבאי, והבטיח להם כי לאחר מכן יורשו לשוב לאדמותיהם. הם הועברו לכפר (כיום עיירה) חורה שבצפון-מערב אזור הסִּג, בקרבת הגבול עם הגדה המערבית. בחלוף חצי שנה, ביקש אביו של נורי, שיח' סלימאן מוחמד אל-עקבי, היתר לשוב, אך רשויות המדינה סירבו. ב-1954, הוא החזיר את משפחתו לביתה בלי היתר, אך עד מהרה הם פונו משם ובהמשך פוטר סלימאן מוחמד אל-עקבי מתפקידו כשיח' השבט, שבאותה עת כבר היה משרה בשירות המדינה. מאז ניסו בני השבט לשוב לאדמותיהם פעם אחר פעם, אך ללא הצלחה. בסוף ספטמבר 1973 (וזמן קצר לפני המלחמה), יזם נורי עצמו את השיבה לכפרו וגם נטע עצי פרי. השבים נעקרו עם העצים שנטעו.

בעקבות ניסיון השיבה של 1973, ייסד נורי אל-עקבי את ה"אגודה לסיוע והגנה על זכויות הבדואים" – העמותה הראשונה מסוגה. העמותה התמודדה עם שורה של נושאים שונים, מלבד זכויות הקרקע, ובכלל זה – לאחר שמרדכי ואנונו חשף פרטים על הכור בדימונה ב-1986 – מאבק בתוכנית הגרעין הישראלית. בחלוף השנים הספיק אל-עקבי להתגורר במקומות שונים, כולל לוד/ליד, שם ניהל מוסך. ב-2001, כשראה כיצד קק"ל נערכת לסוואניזציה של אדמות משפחתו, שב אליהן כדי לנטוע קומץ עצי פרי, אך אלה

Report (1991), 18, 64. מכיוון שהחוק הבינלאומי אוסר על ישראל להוציא את האוכלוסייה הכבושה מהשטחים הכבושים, הוגדרו בתי הכלא למטרות תפעוליות ומשפטיות כאקס-טריטוריות של שטח כבוש בתוך ישראל.

Stewart, "World's Biggest Detention Centre", Bill Van Esveland and Arthur Helton, *Sinai Perils: Risks to Migrants, Refugees, and Asylum Seekers in Egypt and Israel*, report by Human Rights Watch, November 12, 2008. החוק הישראלי שונה כדי לאפשר למדינה לכלוא מהגרים שהגיעו לאחר דצמבר 2013 ללא משפט, למשך תקופה שאינו עולה על שנה אחת. אלה שהגיעו לפני מועד זה מקבלים כיום "הזמנה למתקן שהייה", המכונה גם "מתקן מעצר פתוח", שבו ניתן להחזיק מהגרים ללא ביקורת שיפוטית וללא הגבלת זמן. Deger, "African Asylum Seekers in Israel". קציעות הוקמה ב-1953 כהיאחזות נח"ל, לאחר שהצבא גירש 3,500 מבני שבט אל-עזאומה. ההיאחזות ננטשה בשנות ה-60. בסוף שנות ה-80, הוסבו התשתיות הקיימות למתקן מעצר לפלסטינים שנתפסו בהמוניהם במהלך האינתיפאדה הראשונה. בשנים האחרונות, נהפכה קציעות בהדרגה למתקן המעצר הגדול בעולם למהגרים.

שוב נעקרו. בכל פעם ששב אל-עקבי לאדמתו הוגש נגדו כתב אישום. לאורך חייו הוא צבר סך של 70 כתבי אישום.

באוקטובר 2006, הקים אל-עקבי אוהל מחאה באל-עראקיב, כקילומטר במורד הוואדי וממערב לבית הקברות אל-טורי. האזור אליו שב לא דמה לזה שממנו גורש כילד. אל-עראקיב הפכה ל"אי" יבשתי מוקף ביישובים חקלאיים יהודיים, יערות קק"ל, כביש מהיר, מסילת ברזל ואתר פסולת גדול. פעם אחר פעם פשטה הסיירת הירוקה על המקום והחרימה את אוהלו ומיטלטליו. אבל במשך שלוש שנים האוהל הוקם מייד מחדש. ב-2009, נשמעו טענותיו בבית המשפט; נורי נענה לעצת פרקליטיו לכבד את צווי ההרחקה שאסרו על נוכחותו באתר. הוא שב לחזרה וניהל את המאבק מחדרו הקטן – עמותה של אדם אחד. ב-1905 קנו בני שבט אל-טורי מבני שבט אל-עקבי חלקה במזרח אל-עראקיב והחלו להשתמש בה כבית קברות ב-1914. מאז גירושם בשנות ה-50, שבו בני השבט לאזור הסמוך לבית הקברות פעמים רבות בכל שנה, והביאו את עדריהם עמם. בניגוד לשבט אל-עקבי, הם טוענים שמעולם לא עזבו. כשקק"ל החלה לנטוע יערות על אדמתם ב-1998, הם כוננו יישוב קבע. מספרם באתר גדל בהתמדה עד שכשהחלו ההריסות ב-2002, הם מנו 400 איש וחיו בכפר חקלאי-למחצה בקרבת בית הקברות.

מיליציה אקולוגית

ב-7 באפריל 2014 הגעתי לאל-עראקיב כדי לבקר באדמות אל-עקבי ולהיפגש עם שיח' סיאח אל-טורי והפעילה חיה נח, מייסדת פורום דר'קיום בנגב לשוויון אזרחי. בתוך פחות משעה הופיעו שם שתי ניידות משטרה, רכב שטח של הסיירת הירוקה ובולדוזר, והתחילו לחפש מה להרוס. מחוץ לבית הקברות הם הצליחו לאתר רק כמה מבנים זמניים שהקימו התושבים כדי לסמן את בעלותם על הקרקע (הם עדיין לא קיבלו צו הריסה למבנים בתוך בית הקברות). במקרה זה שימשו המבנים הריקים כפיתיונות שנועדו "להסיט את האש" מבית הקברות. היתה זו הפעם ה-62 בתוך 12 שנה שבה נהרס הכפר, אבל איש לא היה מוטרד במיוחד – הם כבר ראו מראות קשים מאלה. עצם קיומו של ארגון שנקרא "הסיירת הירוקה" הוא עדות לחשיבות הלאומית-אסטרטגית של האקולוגיה באזור זה. את הארגון הקימה ב-1977 קואליציה של ארגוני

אל-עראקב / צילום: איל ויצמן, 2014

סביבה – רשות שמורות הטבע, קק"ל ומשרד החקלאות – כדי לשרת מטרה ראויה כביכול: שימור אקולוגי של סף המדבר. בימיה הראשונים כונו אנשי הסיירת "פקחים" או "פעילי איכות סביבה", המגנים על "המאזן האקולוגי של המרחבים הירוקים והאדמות החקלאיות של ישראל"⁸⁵, אך בתוך זמן קצר, בעקבות המהפך שהביא לעליית הליכוד לשלטון, שינה שר החקלאות החדש, אריאל שרון, את תכלית הסיירת והרחיב אותה; בפועל, הפכה הסיירת למיליציה האחראית לשיטור סף המדבר – אם תרצו, המקבילה ה"סביבתית" של יחידה 101. בימיה הראשונים תחת פיקודו של שרון, מנתה הסיירת בין 20 ו-30 סיירים, כולל קומץ יהודים דוברי ערבית וכמה דרוזים דוברי עברית. הרכב אנושי זה ממחיש את נטייתה של המדינה להשתמש באזרחיה הדרוזים נגד הבדואים, ובמקביל, לגייס את הבדואים כדי להשתמש בהם נגד פלסטינים בשטחים הכבושים.

⁸⁵ Tal, *Pollution*, 347.

ואמנם, השאיפה לשמור על ערכי הטבע נקלעה למסלול התנגשות עם התרבות הילידית ועם טענות הבדואים לבעלות על אדמותיהם. בצפון הנגב, ניהלה הסיירת הירוקה מבצעים שרונים טיפוסיים, והתמחתה ב"איתור ופינוי מהיר" של בדואים שעדיין חיו על אדמות שהפקיעה המדינה, או ששבו אליהן. "הם היו קושרים יתדות של אוהל לג'יפ ונוסעים. הם היו מחוררים את הג'ריקנים שלנו כדי שייגמרו לנו המים", סיפר חייל בדואי לשעבר. "תארו לעצמכם איך מישו מרגיש כשהוא חוזר מהצבא ורואה את האוהל שלו הרוס ואשתו מוכה. הם ירו בכלבים שלנו, אפילו שהם ידעו שאין להם כלבת".⁸⁶

בתחילת שנות האלפיים, כשרון כיהן כראש ממשלה, קיבלה הסיירת הירוקה אור ירוק להסלמה, בחסות האינתיפאדה השנייה, בעת שבה הופנו כל העיניים לכיבוש מחדש של ערי הגדה המערבית ולהקמת חומת ההפרדה. במעין מבצע צבאי מתואם, הותקפו הבדואים מהאוויר ומהקרקע. בפברואר 2002, מטוסי ריסוס – שבימים רגילים מרססים קוטלי מזיקים על השדות של יישובים יהודיים – החלו לרסס קוטלי עשבים על חלקות השדה המשפחתיות של יישובים בדואיים "לא-מוכרים" שהמדינה ביקשה לפנות, ופעלו למעשה כסוכני מדבור.⁸⁷ ב-4 במרץ 2003, הושמדו כ-1,600 דונם של גידולים חקלאיים בידי מטוסי ריסוס שחגו מעל לכפר הבלתי-מוכר צָבְדָה. ההדברה נדונה בכנסת, שם הגן עליה השר לתשתיות לאומיות דאז אביגדור ליברמן, שתפקידו כלל אחריות לניהול האדמות. נציגים אחרים של המדינה הסבירו כי היות ש"אקט הפלישה" מתבטא בזריעה באדמות מדינה, יש הצדקה לפעולה במישרין של המדינה נגד אותם פולשים כביכול.⁸⁸ הישיבה, שעליה דיווח גדי אלגזי, הפכה לדיון ב"מינון המדויק של חומרי הריסוס, ואם באמת התושבים סובלים מכאבי ראש, ואם אפשר אולי להשתמש בחומרי הריסוס במינון נכון יותר".⁸⁹ הכפריים וארגוני זכויות אדם עתרו לבג"ץ, והציגו את ההשפעות המסוכנות של הכימיקל המכונה *Roundup*, תוצרת תאגיד

⁸⁶ Farkhan Shlebe, cited in Tal, *Pollution*, 349.

⁸⁷ Jonathan Cook, "Bedouins Defiant Despite Israel Eviction Plan," *Al Jazeera*, June 14, 2014.

⁸⁸ פס"ד בתיק בג"ץ 2887/04, <http://elyon1.court.gov.il/Files/04/870/028/h05/04028870.h05.HTM>.

קוטלי עשבים רוססו על אל-עראקיב ב-14 בפברואר 2002, ב-2 באפריל וב-17 ביוני 2003 וב-15 בינואר וב-10

פברואר 2004. הריסוסים השמידו שדות חיטה, שעורה, תירס ואבטיח. <http://www.dukium.org/?lang=he>

⁸⁹ אלגזי, "ממשלת ישראל נגד אורחי ישראל".

האגרוכימיה הבינלאומי מונסאנטו, על עור האדם.⁹⁰ בית המשפט נאלץ לאסור את הריסוס, אולם עד לאותה עת כבר הושמדו כ-30,000 דונם. לאחר פסק הדין, חזרה הסיירת הירוקה להשתמש בשיטות מסורתיות יותר, והיבולים נמחצו תחת גלגלי רכבי השטח, או נעקרו בלהבי הבולדוורים.

הלכת הנגב המת

ב-2006, בעת שהקים נורי אל-עקבי את אוהל המחאה שלו באל-עראקיב, הוא כינס 16 מבני משפחתו והגיש שש תביעות קרקע נפרדות בבית המשפט המחוזי של באר-שבע. משפטו של נורי אל-עקבי נגד מדינת ישראל נפתח ב-2009. אל-עקבי החזיק בהררי מסמכים לאישוש בעלות משפחתו על הנחלות האמורות. הן כללו תצלומי אוויר, שטרי מכר, קבלות על תשלומי מסים, תכתובות עם פקידים עות'מאנים, בריטים וישראלים, וצווים צבאיים המעידים על התיישבות בדואית חקלאית בסף המדבר הצפוני של הנגב במהלך 150 השנה האחרונות. המשפט הפך זרז לתהליך נוסף של מחקר ואיסוף ראיות, שבמהלכו לוקטו עוד מאות ראיות בדמות מסמכים, טקסטים ספרותיים וממצאים ארכיאולוגיים ואלה הוצגו בפני בית המשפט.

אל-עקבי היה מודע היטב לכך שהוא עותר לבית משפט שפועל על פי חוקים שעצם תכליתם הוא נישול הילידים הבדואים, וכי העובדה שהוא מאפשר למוסד זה להכריע בעתירתו עלולה להקנות לנישול זה מעין לגיטימיות. עם זאת, לאחר שאסף ראיות כה רבות, הוא סבר שיוכל לא רק לשים קץ לנישול משפחתו, אלא אף להתעמת עם המערכת המשפטית שגויסה כדי לאפשר את הנישול מלכתחילה.⁹¹ באמצעות בית המשפט, ביקש אל-עקבי לפנות אל הציבור הישראלי מתוך אמונה, נאיבית אולי, שזה יוכל להבין את העוול שנעשה לו ולתקנו. המהלך המשפטי לוהה בסדרה של קמפינים ציבוריים והפגנות.

⁹⁰ הרגע המכריע במשפט היה כשפרקליט העותרים הקריא את תווית היצרן על המוצר: "צריך לנקוט בכל אמצעי הזהירות... בעת הטיפול בתכשיר המרוכז לבש כפפות ומשקפי מגן. הימנע מלנשום אדי התכשיר... בגמר הריסוס רחץ במים וסבון את כל חלקי הגוף שבאו במגע... מנע האבסת בעלי חיים וכניסתם לשטח מרוסס תוך 7 יום מהריסוס". פס"ד בתיק בג"ץ 2887/04.

⁹¹ ראיון טלפוני עם נורי אל-עקבי, 20.7.14.

מטוס מרסס קוטלי עשבים על אדמת אבו-קף, ליד חורה / עלי אבו-שח'יטא, 10 במרץ 2004
על התצלום נכתב בכתב יד: "נישאר למרות כל מה ששרפתם".

שורה של פעילים סייעה בהכנת התיקים המשפטיים, מאות נכחו בדיונים ועשרות כתבות פורסמו בעיתונות. ב-2012, אף שכצפוי נדחתה עתירתו של אל-עקבי,⁹² וב-14 במאי 2015 נדחה גם ערעורו,⁹³ הרי שבזכות המשך הפעילות הציבורית, וכן המשך ההפקעות וההריסות, נותרה אל-עראקיב הסמל המרכזי למאבק הבדואי למען זכויות מקרקעין בישראל. אל-עקבי סיכם את העניין כמאבק של "שבט נגד מדינה",⁹⁴ אך שבט זה לא

⁹² ת"א (באר-שבט) 7161/06 – סלימאן מחמד סאלם אל-עקבי ז"ל ואח' נ' מדינת ישראל. www.ghcraes/li.oc.nidkat

02%8A%7D%09%7D%19%7D%02%09%7D%02%AA%7D%/%
9%7D%C9%7D%1A%7D%02%6002%161702%2A%7D%19%7D%9A%7D%
-2%39%7D%E9%7D%79%7D%E9%7D%02%F9%7D%09%7D%E9%7D%
%7D%59%7D%2A%7D%C9%7D%09%7D%02%D9%7D%C9%7D%09%7D%1A%7D%0
lmth.4388553_dh_02%7D%02%69%7D%02%99%7D%19%7D%7A

⁹³ פסקדין בתיק ע"א 4220/12 בבית המשפט העליון בשבתו כבית משפט לערעורים אזרחיים – סלימאן מחמד אל-

עקבי ז"ל ואח' נגד מדינת ישראל. www.onadelot.li.oc.nidkat
%7D%-21-0224-09%7D%-2A%7D%/%
-39%7D%E9%7D%79%7D%E9%7D%-F9%7D%09%7D%E9%7D%99%7D%C9%7D%1A
-9%7D%-69%7D%-99%7D%19%7D%7A%7D%59%7D%2A%7D%C9%7D%09%7D
-AA%7D%0A%7D%99%7D%39%7D%29%7D%0A%7D%-79%7D%09%7D%59%7D%
lmth.C9%7D%09%7D%8A%7D%9A%7D%99%7D%

⁹⁴ ראיון טלפוני עם נורי אל-עקבי, 20.7.14.

היה רק שבט של שארי דם, אלא גם קהילה פוליטית קטנה שהתגבשה סביב הסוגיה. ב-1975, בתגובה לתביעות שהגישו בדואים בשנים 3-1972, פיתח צוות מומחים במשרד המשפטים בראשות פליאה אלבק מנגנון משפטי להכרזה על האדמה שממנה נעקרו הבדואים בכוח ובאורח זמני ב-1948-53 כעל "אדמת מדינה". העיקרון, שנוסח במסמך שכותרתו "דו"ח מסכם של צוות המומחים לעניין הסדר מקרקעין אזור הסִגְ והנגב הצפוני" ("דו"ח אלבק"), שילב בין חוקי מקרקעין עות'מאניים מאמצע המאה ה-19 (שישראל טוענת שהיא מחויבת להם מכוח הרציפות ההיסטורית) ובין נתונים אנתרופולוגיים ומטאורולוגיים. ההיגיון שהשתמע ממנו היה מעגלי ומנוגד לעדויות הקיימות. לפי הדו"ח, לא היו יישובים בדואיים קבועים שעיבדו את אדמות הנגב קודם להקמת מדינת ישראל, כיוון שבהיותו "מדבר", הדבר לא ייתכן.⁹⁵ בשטח העצום הזה, המקיף יותר ממחצית מכלל שטחה של מדינת ישראל, לא הוכרה אף זכות מקרקעין של אף בדואי. הבדואים שנושלו ב-1948 ואחריה נעקרו מהאדמות – כך ביקש מעגל הקסמים המשפטי להוכיח – שמלכתחילה לא היו שלהם.

כשמחילים הלכה משפטית על שטח כמו "מדבר הנגב", מתעוררת שאלה: מהם גבולותיו של תחום החלת החוק? כיוון שאזור הנישול אמור היה להקביל להגדרה המטאורולוגית של "מדבר", קו הצחיחות הפך ללהב מנגנון הנישול המשפטי. מדרום לו, לא הכירה המדינה בשום זכויות קניין.

בשורה של מאמרי ביקורת פורצי דרך, הגיאוגרף אורן יפתחאל, שפעל יותר מכל אדם אחר לפירוק וערעור של לוגיקה מעוותת זו, הגדירה כ"הלכת הנגב המת".⁹⁶ "הלכת הנגב המת", מסביר יפתחאל במאמר שכתב עם אחמד אמארה וסנדי קדר, היא הגרסה הישראלית של העיקרון הקולוניאלי של *terra nullius* ("אדמה ריקה", חפה מריבונות או בעלות) – עיקרון משפטי שראשיתו בוועידת ברלין ב-1884-5, אשר התעלמה מצורות ילידיות של ממשל, עיבוד אדמות ויישובן, ונישלה עמים ילידים באפריקה, באוסטרליה ובמקומות אחרים ברחבי העולם הקולוניאלי. העיקרון הידוע לשמצה הגדיר את הילידים

⁹⁵ פליאה אלבק, "דו"ח מסכם של צוות המומחים לעניין הסדר מקרקעין אזור הסִגְ והנגב הצפוני", משרד המשפטים, 20.10.75 (לא פורסם).

⁹⁶ אורן יפתחאל, סנדי קדר ואחמד אמארה, "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת': זכויות קניין במרחב הבדואי", משפט וממשל, י"ד, 7 (תשע"ב).

כ"חלק מהסביבה הטבעית".⁹⁷ בהחשיבה את הברואים שיישבו את הנגב ועיבדו את אדמותיו לנוודים, נקטה ישראל גישה משפטית דומה.⁹⁸ הלכת הנגב המת היתה לא רק כלי של נישול, אלא – כפי שטענו מחברי המאמר – גם פעולה של הכחשה היסטורית.⁹⁹ לא כאן המקום לדון בכל היבטי חוק המקרקעין העות'מאני משנת 1858 שעליו נסמכת הלכת הנגב המת; מערך סיווג הבעלויות של החוק הוא רחב. העיקרון המכריע בחוק הינו האבחנה בין אדמה מעובדת ובלתי־מעובדת. רפורמת המקרקעין של 1858 נערכה לאחר מלחמת קרים וסדרת בצורות שרוששו את האימפריה העות'מאנית. בתגובה, ביקשו העות'מאנים להרחיב את העיבוד החקלאי כאמצעי לאספקת מזון לנתיניהם, וכן להגדלת הכנסותיהם ממסים. כדי לעודד עיבוד, הם העניקו שטר בעלות פרטית לכל מי ש"החיה" אדמה שוממה באמצעות עיבודה. לחלופין, אבדה הבעלות כשהעיבוד נפסק במשך שלוש שנים ברציפות. אדמה מעובדת סווגה כאדמת מירי ונגבה עליה מס; אדמה בלתי־מעובדת כונתה מְנָאָת – מילולית: "מתה" – והועברה לבעלותו ולאחריותו של הריבון. אדמת מְנָאָת היתה אפוא אדמת טרשים, אדמה צחיחה או עקרה "כדרך הטבע". הרפורמה כוננה אפוא אבחנה מושגית ומרחבית ברורה בין הטבע למעשה ידי אדם, בין

⁹⁷ חוק "האדמה הריקה" נמחק מהספרים בפסק דין היסטורי שנתן בית המשפט האוסטרלי העליון ב-3 ביוני 1992 בתיק התקדימי *Mabo vs. Queensland*. בית המשפט קבע שבנסיבות מסוימות, זכויות מקרקעין של ילידים לא איבדו מתוקפן עם ההתיישבות הלבנה ויתרה מכך, שגם בשלהי המאה ה-20 ובכפוף למשפט המקובל, הן תקפות בכמה חלקים של מה שמכונה כיום אוסטרליה. על אודות עקרון "האדמה הריקה", ר' Sven Lindqvist, *Terra Nullius: A Journey Through No One's Land* (New York: The New Press, 2007).

⁹⁸ על כן, מסביר יפתחאל, מאבקים המשפטיים של הברואים קשורים לאלה של עמים ילידים בארצות כגון אוסטרליה, קנדה, דרום אפריקה, הודו וברזיל. לעניין ההשוואה ר' גם: Patrick Wolfe, "Settler Colonialism and the Elimination of the Native," *Journal of Genocide Research*, vol. 8, no. 4 (December 2006): 387-409.

⁹⁹ יפתחאל ושות', "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת'", 19. לשיטתו של יפתחאל, ההלכה מושתתת על כמה עקרונות, טריטוריאליים ועתיים כאחד. העיקרון הטריטוריאלי מפורק לגורמיו בגוף הטקסט. העיקרון העתי נוס סביב שנת 1921. בשנה זו, הוציאה ממשלת המנדט את פקודת האדמות המתות (פקודת המְנָאָת), שקראה לתושבי הנגב לרשום את אדמותיהם. הברואים לא ציינו לפקודה כיוון שסמכו על מערכת חוקי הקניין שלהם עצמם. כשנוכחו הבריטים לדעת שהפקודה אינה מעשית, הם ויתרו על הגישיון לאכפה וב-1934 ביטלו למעשה. ב-1921, צ'רצ'יל, שהתמנה לא מכבר לשר המושבות, שב ואישר את "ההבטחות שכבר נתן הנציב העליון לשיח'ים בבאר־שבע, ולפיהן זכויות השבטים הברואים של באר־שבע ומנהגיהם לא ייפגעו". Public Records Office, C.O.733/2/21/21698/folio77, ב-1975, אלבק החילה מחדש את הפקודה הבריטית בטענה שכל ברואי שהתעלם ממנה או החמיץ את ההזדמנות לרשום אדמה "מתה" ב-1921, לא יוכל להשיב לידי את הבעלות גם אם עיבד אותה במועד מאוחר יותר. שם, 23-27.

אדמה עקרה לאדמה מעובדת. אלמלא עובדו ברציפות או "הוחיו" (או "נגאלו"), נחשבו "מתות" גם כל האדמות המרוחקות יותר ממהלך חצי שעה או כמייל וחצי מקצהו של מקום מיושב, או המצויות היכן שכבר לא ניתן לשמוע את הצעקה הרועמת ביותר שיכול אדם להשמיע ממקום היישוב הסמוך ביותר.¹⁰⁰

יוצא מכך שיישובים (או מרחבים מיושבים) היו הכרח משפטי־קרטוגרפי בלי־עבור, שכן שימשו כעוגנים למיפוי הבעלויות הפרטיות. אך המדינה התייחסה לבדואים כנוודים ואל צורת ההתיישבות שלהם כזמנית, גם כאשר היו יושבי קבע. גורם נוסף שסיבך את תביעות הבדואים על קרקעותיהם היה העובדה שהנחיות העות'מאנים – ומאוחר יותר גם הבריטים – לרשום את הנחלות השבטיות והחלקות החקלאיות לא נענו על ידי הבדואים. הסיבה לכך היתה שהבדואים ראו ביוזמה זו – במידה רבה של צדק – אמתלה לגביית מסים.¹⁰¹ אף שהם מדדו ורשמו אדמות פרטיות בצפון הארץ, העות'מאנים מעולם לא ניסו לרשום אדמות מעבר לסף המדבר, להוציא בסביבות באר־שבע. הם גם לא השתלטו על אדמות הנגב בכך שקבעו את מותן. להפך, הם העניקו אוטונומיה דה־פקטו לשבטים הבדואיים והניחו להם לנהל את קרקעותיהם בהתאם לחוקי הקניין המסורתיים.¹⁰² גם השלטונות הבריטיים העניקו לבדואים אוטונומיה דה־פקטו לניהול קנייניהם ולא פעלו לרישום אדמות בנגב. קומץ פעולות רישום האדמות שהתבצעו בכל זאת נעשה לבקשת היישוב ובעלי אדמות ערבים שאינם בדואים, שביקשו לרשום אדמות שרכשו מידי בדואים. ב-1921, עם התמנותו לתפקיד שר המושבות,

¹⁰⁰ יחזקאל ליין ואיל ויצמן, גזל הקרקעות: מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית (בצלם, 2002). המחקר הראה כי אדמה בבעלות קיבוצית של כמה כפרים היתה רשומה לא פעם על שמו של הכפרי שירע קרוא וכתוב. סוחר קרקעות ופקידים עות'מאנים מקומיים ניצלו את ההודמנות הזאת כדי לרשום שטחים גדולים על שמם. פלאחים ואיכרים בדואים שעבדו אדמות מזה דורות הפכו לאריסיהם של בעלים נפקדים. אותם בעלים נפקדים היו הראשונים שמכרו אדמות לציונים, מה שהוביל לעקירת האיכרים מאדמותיהם כביכול בכפוף לחוק.

¹⁰¹ Tal, *Pollution*, 346.

¹⁰² במהלך שביטא הכרה מפורשת בבעלות הבדואים על אדמותיהם, רכשו העות'מאנים שטחים משבט אל־עזאומה כדי להקים את העיר באר־שבע. ר' Ismael Abu-Saad and Cosette Creamer, "Socio-Political Upheaval", in *Indigenous (In)Justice: Human Rights Law and Bedouin Arabs in the Naqab/Neger*, ed. Ahmad Amara, Ismael Abu-Saad, and Oren Yiftachel, International Human Rights Clinic, Human Rights Program Series, Harvard Law School (Harvard: Harvard University Press, 2012), 19. כאשר לרכישות ציוניות, ר' חנינא פורת, מישיון לארץ נושבת: רכישת קרקע והתיישבות בנגב בשנים 1930 עד 1947 (ירושלים: יד בן צבי).

הבטיח וינסטון צ'רצ'יל לברואים שבריטניה תכבד את חוקיהם המסורתיים, ולמעשה העניק להם אוטונומיה שכללה הכרה בבעלות על אדמות.¹⁰³ כקודמיהם העות'מאנים, גם הבריטים למעשה לא הטילו את כל מרותם מעבר לקו הצחיחות. במובן זה, סף הנגב, כספי מדבריות אחרים לאורך העולם הקולוניאלי, היווה למעשה את סף השלטון האימפריאלי, וחשוב מכול, את גבול חוקיו.

לצורך תפיסת אדמות בנגב, החילה ישראל את עקרונות חוקי המקרקעין האימפריאליים ששירתו את מטרותיה והכריזה עליהן כמנאות, אך לא אימצה את עקרונות השלטון האימפריאלי שלא שירתו את מטרותיה ולא העניקה אוטונומיה לתושביו. אף שלפני הקמת המדינה רכשו מתיישבים יהודים אדמות מידי בדואים (ובכך למעשה הכירו בבעלותם), אחרי 1948 היה לישראלים החדשים נוח יותר לסווג את הבדואים כנוודים ולהתעלם ממגוון האופנים שבהם הצליחו אלה לנצל את כמות המשקעים המוגבלת כדי לעבד וליישב את אדמות הנגב הצפוני. הגדרת הנגב כ"אדמת מנאות" פירושה היה אחד: ניתן היה להחיות אותה בשלמותה.

בכמה משפטי מקרקעין שהתקיימו בבית המשפט המחוזי בבאר-שבע במהלך השנים, נסבה הלכת הנגב המת ללא לאות סביב אותו הגיון מעגלי שמשרטט ספר החוקים: אם קו הצחיחות מציין את הגבול שמעבר לו לא ייתכנו גידולי דגנים, אזי לא ייתכנו עיבוד קבע ויישובי קבע מעבר לקו זה. יישובים ושדות מעובדים בדואיים היו בבחינת מאהלים זמניים בלבד, ועל כן יושביהם הוגדרו כנוודים, ולנוודים אין זכויות קניין בקרקע. זה מה שרצינו להוכיח.

ניתן אפוא להבין את ההיגיון המעגלי של הלכת הנגב המת לנוכח השימוש שנעשה בחוקי המקרקעין הישראליים ככלי נישול אידיאולוגיים. התועלת שבאסטרטגיה המשפטית נעוצה בכך שהיא מטבענת את הנישול ומטשטשת את השלכותיו. עם זאת, מורכבות השיח המשפטי שמכונן את מבנה הנישול ומצדיקו אינה מעידה על שבריריותו. גם אם תתערער הלוגיקה המטאורולוגית-משפטית, יימצאו מן הסתם מנגנונים אחרים לנישולם של אלה החיים בשולי ההגמוניה הישראלית. ככלות הכול, נישול הוא גורלם המתמשך של כל אזרחיה הפלסטינים של ישראל בכל רחבי הארץ.

הנרטיב שמקדם החוק משקף את אידיאולוגיית הליבה הציונית: זו שדמינה את שיבת

¹⁰³ יפתחאל ושות', "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת'", 44.

היהודים לשממה מוזנחת, "אדמה מתה" שאינה שייכת לאיש, ושאותה גאלו משיממו. מובן שלא ניתן לראות את קו הצחיחות על פני הקרקע. לאורך מאות בשנים התקיים רק מדרג של תנאים אקלימיים, מטאורולוגיים וסביבתיים שהניב שיטות חקלאיות שהשתנו בהדרגה עם הירידה בכמות הגשמים. עם זאת, כשסף מטאורולוגי חמקמק זה מופה והפך לקו גבול – ל"אובייקט" משפטי ופוליטי מוחשי – הוא החל לשנות את פני השטח באופן ניכר מאוד לעין. בהעדר זכויות מקרקעין קיבוציות או פרטיות, המדינה יכולה לעשות בנגב כרצונה, ולהתייחס אליו כאדמה ריקה שניתן לעצבה מחדש ללא הגבלה, ולקשטה בשדות, ביערות, במטווחים, במכלאות, במכרות ובמפעלים מזהמים.

עדות של אקלים

ב-7 בדצמבר 2009 נקרא נורי אל-עקבי אל דוכן העדים. הפרקליט הראשון שייצגו בתיק זה, שי גבסי, הוביל את החקירה, שנועדה לבסס את העובדה שהתיישבות שבט אל-עקבי באל-עראקיב היתה קבועה, וכי בני השבט עסקו בעיבוד חקלאי. אל-עקבי העיד שנולד ב-1942 באל-עראקיב, שבו נולדו גם אביו וסביו. שבט אל-עקבי הגיע לנגב במאה ה-18 והתיישב על אדמות אלו. בהדרגה הם למדו לעבדן. בדורות מאוחרים יותר, תיקנו את הסכרים שאת שרידיהם גילו בוואדיות, ונטעו מטעים קטנים של תאנה, רימון, גפן, מלון, אבטיח וצבר. העות'מאנים והבריטים גבו מהם מסים, כפי שעשו הישראלים אחריהם. משפחת אל-עקבי לא רשמה את האדמה הזאת מפני שהעות'מאנים והבריטים מעולם לא איימו להפקיעה מידם.¹⁰⁴

גבסי: אני רוצה לחזור איתך לתקופה לפני 1948, תקופת הילדות המוקדמת שלך. איך נראה האזור בתקופה הזאת, לפי מה שאתה זוכר?
אל-עקבי: היו בתים מפוזרים בשטח, לכל משפחה היה בית בחלקה שלה. כל משפחה חרשה וזרעה את השטח שלה. היו בתים מאבן וגם אוהלים, וגדרות מסביב לכל אחד. היו גדרות מסביב לצאן, כבשים ועזים. היו גם כמה פרות, אבל מעט, כי פרות צריכות הרבה מים. היו גמלים, הם חרשו את הקרקע. היה מרחק גדול בין

¹⁰⁴ 7161/06 – סלימאן אל-עקבי ו"ל ואח' נ' מדינת ישראל, 7.12.2009 (סיכום שלי של חלקים מהעדות).

הבתים, בית אבי היה במרחק של בערך 400 מ' מהבתים שמשני הצדדים – הבתים של האחים שלו, הדודים שלי.

השופטת שרה דברת: מה עוד אתה זוכר?

אל-עקבי: אבי עיבד את אדמתו, לעתים שכר אנשים שיעזרו. חרשו בגמלים. לסבא שלי היו 12 גמלים שעבדו בחריש ובזריעה. זה נמשך שלושה חודשים, אוקטובר, נובמבר, דצמבר, נגמר בערך ב-5 לינואר. ב-1948 אבי קנה טרקטור, אני זוכר טוב את הטרקטור, הוא היה בצבע אדום [...]. היינו מגדלים פטל חריף, מלפפונים – פאקוס, מלפפון ערבי. היו לנו דלעות עם צוואר, דלעת שאפשר לרוקן ולייבש.

גבסי: אמרת שאלה היו בתים מאבן? איזה מין אבן?

אל-עקבי: כן, בתים מאבן. הרטכנו את אדמת הלס במים וייבשנו בשמש, אפשר לעשות קירות עבים. קירות טובים מאוד [...]. הבית הזה היה לא רק בית מגורים, זה היה גם בית משפט, בית המשפט השבטי. עד 1948 בית המשפט השבטי היה בבאר-שבע. ב-1948 העבירו אותו והוא היה בבית של אבא שלי. אני זוכר בילדות שלי את דגל מדינת ישראל מתנופף מעל הבית ואת הסמל עם המנורה ואת התמונה של הרצל. אני בתור ילד התרשמתי מהזקן של הרצל. המשפטים היו בימי שני וחמישי ותמיד הניפו את דגל ישראל על הגג בתור סימן שעכשיו בית המשפט יושב. זה אותו בית שהמדינה הרסה אותו אחר כך, אחרי שגירשו אותנו [...]. לפני הגירוש הספקתי ללמוד כמה כיתות בבית הספר בעראקיב. אני מבקש להגיש את התעודה שלי מכתה ג', הכיתה האחרונה שלמדתי [באל-עראקיב].

דברת: [מסתכלת בתעודה ומתבדחת] עכשיו אנחנו יודעים את הציונים שלך, כתוב פה שהיית חלש בחשבון.

אל-עקבי: כנראה לכן מעולם לא הצלחתי לעשות כסף.

[...]

גבסי: איך עובדו האדמות?

אל-עקבי: אחרי הזריעה היינו מגנים על השדה מהכבשים כדי שלא יאכלו את הזרעים. בחורף זורעים חיטה ושעורה, בקיץ – דורה ואבטיח. הבדואים עובדים כל השנה, חוץ מינואר ושני-שליש פברואר, אין מנוחה כל השנה. אבי השתמש בכל האדמה, לא השאיר קטע לא זרוע. בסוף ספטמבר קוצרים. לאחסון חופרים בור של עשרים סנטימטר, שמים שכבה של קש, מעליה את התבואה, השעורה או הדורה,

אחר כך עוד שכבה של קש ואחר כך אדמת לס להגן מהגשם [...]. לפעמים היו חופרים בורות הרבה יותר עמוקים, עד שיש מטר, בתוכם אפשר היה להחזיר טונות. גבסי: מה היו מקורות המים?
אל-עקבי: היו שני סוגים, בארות שמגיעות למים תת-קרקעיים ובורות לאגירת מי הגשמים. לכל משפחה היה בור, או לפעמים משותף לשתי משפחות. המים היו מוצר מאוד יקר.¹⁰⁵

את עדותו של אל-עקבי איששו שבעה עדים נוספים שהעידו קודם לכן, ב-26 באוקטובר. הם אישרו כי אכן היו יישובים חקלאיים בנחלת שבט אל-עקבי, וכי בעלות השבט על אותה נחלה היתה ידועה ברבים והוכרה על ידי תושבי האזור.¹⁰⁶
לאורך כל המשפט, דומה היה שפרקליטי המדינה והשופט דברת לא נתנו אמון בעדויות הבדואים, והם התנגדו שוב ושוב ל"עדויות שמיעה" כל אימת שסיפורי המשפחה שהועברו מפה לאוזן הוצגו כראיות. כשהם נשאלו שוב ושוב מהיכן ידועים להם הדברים שסיפרו, ענו העדים הבדואים: "תמיד סיפרו לי על זה", או "אני זוכר", ומדבריהם השתמע כי בחברה שבה היסטוריה שבעל-פה היא האמצעי לשימור הזיכרון התרבותי, זיכרון זה, בפרט כשהוא נוגע להרגלים ולתנאי חיים מתמשכים (ולא למאורעות בודדים), אף הוא עניין קולקטיבי.

דברת: את מה שאתה מספר לנו אתה מספר בגלל שאתה זוכר או בגלל שסיפרו לך? אינור אל-עקבי [אחד מהעדים האחרים]: לא, אני זוכר. והם סיפרו. אבי המנוח סיפר לי, הוא נהג לספר לי.
דברת: היית בן חמש.
אינור אל-עקבי: שבע.
דברת: אם היית בן שבע, אתה זוכר את כל מה שאתה מספר לנו עכשיו?
אינור אל-עקבי: כן. אני זוכר.¹⁰⁷

¹⁰⁵ שם.

¹⁰⁶ ר' גם סיכום של המשפט אצל Noa Kram, *Clashes over Recognition: The Struggle of Indigenous Bedouins for Land Ownership Rights Under Israeli Law*, Ph.D. Dissertation, California Institute of Integral Studies, 2013.

¹⁰⁷ 7161/06 – סלימאן אל-עקבי ו"ל ואח' נ' מדינת ישראל, 7.12.2009 (סיכום שלי של חלקים מהעדות).

דברת כלל לא התחשבה בעדויות אלו כשפסקה נגד אל-עקבי, כיוון שכפי שהזכירה לעדים שוב ושוב, הם היו יכולים להעיד רק על מה שחוו ממקור ראשון. לשיטתה, חלק ניכר מהסוגיה המשפטית נסב סביב השאלה אם האדמה היתה מיושבת ומעובדת (מירי) או מתה (מן-אמת) קודם להקמת המדינה, החל מ-1928, כשהמנדט החל ברישום הקרקעות בפועל, ואפילו מ-1858, מועד חקיקת המקרקעין העות'מאנית. זיכרונות הילדות של עדים כשישים שנה לאחר שגורשו היו לדידה "עדות שמיעה". בכך ביטלה דברת לא רק את העדים הספציפיים ואת זיכרונותיהם, אלא גם מסורת שלמה של עדויות שבעל-פה. ראוי לציין כאן שעדויותיהם בעל-פה של עמים ילידים קבילים כיום כראיות במדינות בעלות היסטוריה קולוניאלית לשעבר כדוגמת קנדה ואוסטרליה.¹⁰⁸

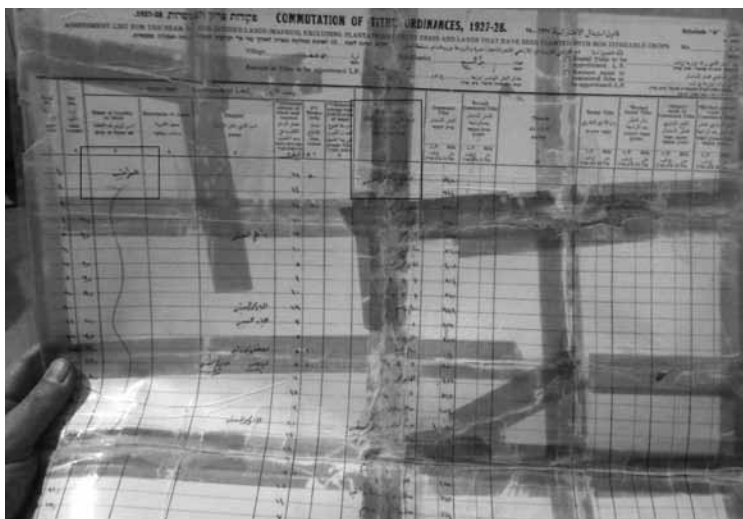
פרקליטו החדש של אל-עקבי, פעיל זכויות האדם מיכאל ספרד, שהחליף את גבסי בתחילת 2010 בניסיון לעצור את הסחף, הגיב לביטול זה של הנרטיב השבטי בטענה כי בכך שהמדינה שמעה בפעם הראשונה על תביעות לבעלות על קרקע רק כשישים שנה לאחר הנישול – פרק זמן שבמהלכו נפטרו זקני השבט שהיו מסוגלים להעיד על המאורעות ממקור ראשון – היא הסבה למעשה "נזק ראייתי".¹⁰⁹ טיעון זה לא עשה כל רושם על דברת.

השופטת התירה רק עדויות של עדים מומחים. לפיכך, השאלה המשפטית הוכרעה בעימות בין המומחית מטעם המדינה רות קרק, פרופסור לגיאוגרפיה מהאוניברסיטה העברית, ובין פרופסור אורן יפתחאל, המומחה מטעם אל-עקבי. בעוד שההיסטוריה שבעל-פה נפסלה, הרי שתיאורים כתובים, לא פעם בעלי אופי ספרותי, של נוסעים אירופים שנקלעו לאזור – קרטוגרפים, כמרים, מרגלים וארכיאולוגים מקראיים חובבים שעברו בנגב במאה ה-19 או בתחילת המאה ה-20 – היו קבילים בתכלית. קרק, שחיבורים קודמים שלה על הנגב היו ראויים מבחינה מדעית ואף הזכירו את החקלאות של הבדואים ואת תהליך מעברם ליישובי קבע,¹¹⁰ סיפקה לבית המשפט חוות דעת מומחה ששללה את

¹⁰⁸ Bruce Granville Mille, *Oral History on Trial: Recognizing Aboriginal Narratives in the Courts* (Vancouver: UBC Press, 2011).

¹⁰⁹ ראיון עם מיכאל ספרד, ת"א, 9.4.2014.

¹¹⁰ Roy S. Fischel and Ruth Kark, "Sultan Abdülhamid II and Palestine: Private Lands and Imperial Policy," *New Perspectives on Turkey*, no. 39 (2008); Ruth Kark, "The Agricultural Character of Jewish Settlement in the Negev: 1939–1947," *Jewish Social Studies*, vol. 45, no. 2 (Spring, 1983): 157–74.

פקודת פריון המעשרות, 1927-28, מחוז באר שבע, אל-עראקיב / מארכיון משפחת אל-עקבי (באדיבות אורן יפתחאל)
מצד שמאל של המסמך, "אל-עראקיב" מצוין תחת שם היישוב, מצד ימין משפחת "אל-עקבי" תחת שם הבעלים.
(מופיע בפתחאל, אמארה, קדר, 2012, עיון מחודש ב'הלכת הנגב המת: זכויות קניין במרחב הבדווי', משפט וממשל,
כרך י"ד, תשע"ב. עמ' 147-7)

זכויות הבדואים באופן חד-משמעי. עדותה כללה רק מסמכים, מפות וציטוטים שבהם תואר הנגב כמדבר צייה ללא יישובי קבע או חקלאות. בחקירתו הנגדית הבהיר יפתחאל כי הסיבה לכך שכמה טקסטים ומפות לא הצביעו על עקבות חקלאות ויישובים, נובעת מ"מסננים קוגניטיביים ותרבותיים" שגרמו לחוקרי ארץ הקודש מהמערב לראות את האזור הזה מבעד למשקפיים אירופיים ונוצריים צרים.¹¹¹ "יישובי אוהלים פזורים עם קומץ בתי אבן", ציין ספרד, בעקבות יפתחאל, "לא נראו לחוקרים אלה כמו יישובים שהיו מוכרים להם מאירופה".¹¹² בבואו להסביר מדוע תיאורי תיירים אירופים שלא הזכירו יישובים בדואיים אינם יכולים להיחשב כראיות, הסביר ספרד שאי-אזכור של דבר-מה אינו הוכחה לכך שלא נראה, וודאי לא לכך שלא היה. העדר ראיות כמובן אינו

¹¹¹ יפתחאל ושות', "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת'", 95.

¹¹² ראיון עם מיכאל ספרד, ת"א, 9.4.2014.

בבחינת ראייה להעדר. קיימות סיבות אפשריות רבות לאי-ציון עובדה מסוימת: החוקר לא הבחין בה, לא הבין מה ראה, או לא ייחס לו די חשיבות. אולם מי שהיה מוכן להתעמק מצא על נקלה שפע ראיות ליישובים בדואיים ולעיבוד אדמות בנגב. ב-13 במאי 2010, חקר ספרד את פרופ' קרק בחקירה נגדית על עדותה כמומחית.

ספרד: אני מפנה אותך לעמוד 4 לחוות הדעת השלישית, את מתייחסת לתומפסון. ואת גם מצטטת ממנו [תומפסון טייל בנגב ב-1856, שנתיים לפני החקיקה העות'מאנית, ועבר 15 ק"מ מצפון לאל-עראקיב]. קרק: כן.

ספרד: עכשיו שימי לב שבשורה השלישית לציטוט שלך: Beyond our track שלוש נקודות, וכו'. There was doubtless a time. אני מקריא לך מה יש בשלוש נקודות. בשלוש נקודות נאמר כך: "Beyond our track, night-track, neither is the country anything like what we mean by virgin soil in America. It has been plowed for thousands of years and probably very much as it is at present נחרש במשך אלפי שנים והיא very much as it is at present". ואת זה הפכת לשלוש נקודות.¹¹³

ספרד לא הרפה, והמשיך להציג בפני קרק את חיבוריה המלומדים הקודמים, שבהם התייחסה לעיבוד אדמות בידי הבדואים. קרק ניסתה להתחמק מכיוון חקירה זה על ידי הישענות על הלוגיקה המטאורולוגית של הלכת הנגב המת.

קרק: בוא נגיד ככה, יש אפשרות מוגבלת בנגב בגלל התנאים הטבעיים שלו ובגלל, אני הבאתי כאן מפות מאטלס ישראל שמראות לאורך זמן, לא בתקופה העות'מאנית אבל בתקופת המנדט ואחריה, את האיזוויטות, כלומר את קווי הגשם. וברור שעיבוד חקלאי תלוי במידת הגשמים, כי זה עיבוד בר, שהיו זורעים, בעיקר היו זורעים גם רק דגנים, שעורה וחטה. אז ברור שיש פה אפשרות מוגבלת מאוד, לא רק בהתחשב באיזוויטות, כלומר בקווי הגשם באזור הזה אלא גם עוד דבר אחד שמשפיע, זה הנושא של ההתחלקות של הגשם, הימים שבהם הגשם יורד [...].¹¹⁴

¹¹³ William M. Thomson, *The Land and the Book* (New York: Harper and Brothers, 1910), 556.
¹¹⁴ סלימאן אל-עקיב ו"ל ואח' נ' מדינת ישראל, 13.5.2010 (סיכום שלי של חלקים מהעדות).

בכל זאת, תיאורים של אדמות מעובדות מופיעים כמעט בכל כתביהם של חוקרי הנגב.¹¹⁵ מגלי ארצות שונים תיארו את אותן גבעות לחלופין כצחיחות או פוריות, שוממות או זרועות, מתות או חיות, בהתאם לשנה ולעונה שבה טיילו. המדינה העדיפה כמובן להתייחס לרשמי החוקרים בעונת הקיץ. כדי לבסס את טיעונו, הביא יפתחאל ציטוטים מכמה חוקרים שביקרו בחורף. אחד מהם, פרי עטו של הכומר, הבוטניקאי והצפר המפורסם הנרי בייקר טריסטראם, תיאר את סף המדבר בסמוך לבאר־שבע בסוף ינואר־תחילת פברואר 1858 בזו הלשון: "נותר עוד סימן אחד בלבד, המציין את באר־שבע כגבול בין המדבר ובין ארץ הגבעות. סימן זה הוא גידול תבואה על־ידי הערבים בחלקות גדולות, לא גדות.... השטחים המישוריים הפוריים והנמוכים שבקרבת נחל באר־שבע נחרשים, או ביתר דיוק: מגורדים, וזורעים בהם חיטה ושעורה". בדומה לכך, אדוארד האל, ראש משלחת גיאולוגית בריטית שטייל בנגב בחורף 84-1883, דיווח על אשר ראה 15 ק"מ ממערב לאל־עראקיב: "המחוז מעובד באקסטנסיביות על ידי שבט התראבין... היקף הקרקע המעובדת כאן, כמו גם כל הדרך לעזה, הוא עצום, וכולל תבואות כגון חיטה, שעורה ותירס [אשר] בוודאי עולות בהרבה על צרכי התושבים". בעיני האל, דמה האזור לדרום איטליה.¹¹⁶ לנוכח המובאות הללו, השיבה קרק כי אפשר שהשדות היו שייכים לאיכרים מעזה או שבמידה שהיו שדות של בדואים, לא ייתכן שהיו קבועים. אחד התיאורים המוקדמים שבתי משפט ישראליים נוטים להסתמך עליהם, כפי שעשו שוב ושוב כשדחו תביעות של בדואים לבעלות על קרקע בתואנת הצחיחות, הוא תיאורו של אדוארד פאלמר – חוקר הנגב האוריינטליסטי המפורסם, ומקור מידע לרבים מאלה שסיירו אחריו. פאלמר ודאי עורר פליאה כשחצה את האזור ב-70-1869 כשהוא לבוש כבדואי ומציג עצמו כ"עבדאללה אפנדי". בספרו אוריינטליזם, תיאר אדוארד סעיד את המסע המקראי־ארכיאולוגי־צבאי של פאלמר בנגב כלוקה באותה גישה רומנטית שדבקה במרבית חוקרי ארץ הקודש בני זמנו במזרח, גישה שטשטשה את כל

¹¹⁵ ב-1807, מגלה הארצות הגרמני יאספר זֶצֶן מתאר בכתביו את החקלאות הבדואית ולמרבה הפלא, מתייחס ספציפית לשבט אל־עקבי. Ulrich Jasper Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten* (Berlin: G. Reimer, 1855)

¹¹⁶ הנרי בייקר טריסטראם, מסע בארץ ישראל: יומן, 1863-1864 (ירושלים: מוסד ביאליק, 2008), 279; Edward Hull, *Mount Seir, Sinai and Western Palestine* (London: Richard Bentley and Son, 1885), 138-39. שניהם (כמו תומפסון מה' 113 לעיל) מצוטטים אצל יפתחאל ושות', "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת'", 77.

סנד, הסכם בעלות ועיבוד בין מטות טיאהא, תראבין ועזאומה בנוגע לקרקע באזור אל-עראקיב, 1881 / מארכיון אורן יפתחאל (מופיע בפתחאל, אמארה, קדר, 2012, עיון מחודש ב'הלכת הנגב המת: זכויות קניין במרחב הברווז', משפט וממשל, כרך י"ד, תשע"ב, עמ' 147-7)

ההבדלים, הריבויים, הדינמיות והמורכבויות ההיסטוריות של הערבים, שאותם ראו אך בהם לא הבחינו. סעיד היה נדיב בתיאורו. פאלמר היה רדוף שנאה רצחנית כלפי הברואים, והציע כל מיני דרכים להשמדם, כגון ליבוי מלחמות אזוריות או הרעבתם למוות כך ש"מארה נוראה זו תעבור מן העולם". בהמשך, בניסיון לאון במקצת את מה שזה עתה כתב, הפליג למחוזות הפנטזיה על דרך השלילה: "איני קורא למלחמת השמדה נגד הברואים... ויש לי עדיין, גם בימים אלה של מיטראייז [מכונת ירייה צרפתית מהמאה ה-19] רעיונות מיושנים כלשהם בדבר קדושת החיים, אבל הייתי שם קץ לקיומם בתור ברואים".¹¹⁷ יומנו של פאלמר יצא לאור ב-1871 תחת הכותרת

¹¹⁷ Palmer, *The Desert of the Exodus*, 298-99.

המדבר של ספר בראשית: מסעות רגליים בשממת נדודי ארבעים השנה. הוא נהרג בידי בדואים עשר שנים לאחר מכן, "לא יוצלח מני רבים שביצעו שירותים דומים בעבור האימפריה", סיכם סעיד חדות.¹¹⁸

למרות שנאתו העיוורת לבדואים – ואולי בזכותה – הפך פאלמר בעיני המערכת המשפטית לבר־סמכא בעניינם ובעניין מצבו של הנגב במאה ה-19. בפסק־דין קודם של בית המשפט העליון נגד שבט בדואי שתבע ב-1974 בעלות חוקית על אדמה שיישב מזה מאות בשנים, קבע השופט אברהם חלימה חד־משמעית:

מצבו של הנגב בשנת 1870 נחקר על־ידי המלומד פאלמר (מוצג ת/21), שערך מסע באזור ועמד מקרוב על מצבו של הנגב. הוא מצא שממה, חורבות עתיקות ובדווים נוודים, אשר לא עיבדו במיוחד את האדמה, לא חרשו אותה ובכלל לא עסקו בחקלאות. [...] אם נוסיף לכל זה את אופיים הנוודי של שבטי הבדווים והעובדה שהאזור הוא בדרך כלל צחיח מחוסר גשמים רוב ימות השנה...¹¹⁹

דברת הסתמכה על חלק זה מפסקתו של חלימה וציטטה אותו במישרין בפסק דינה.¹²⁰

במשפט אל־עקבי נמשכה ההתגוששות המילולית על תיאור הנגב של פאלמר:

ספרד: אז ניקח למשל את פאלמר...

קרק: אתה מדבר על שנות ה-60 [למאה ה-19]. בסדר?

ספרד: כן.

קרק: אז אני אומרת כאן, הוא אומר [שהנגב שומם] בצורה מפורשת.

ספרד: באיזה עמוד את?

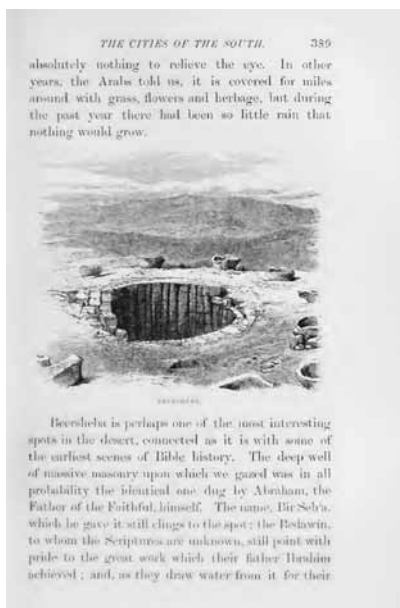
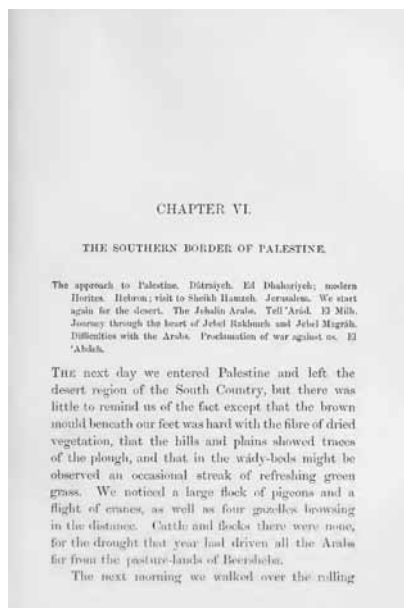
קרק: אני בעמוד 7 של חוות הדעת הראשונה [שם כתבת], "בדרך חזרה לכיוון הר חברון מצפון מזרח לבאר־שבע, הלך פאלמר באזור נחל אל־חליל שם הוא מתאר חורבות ושרידי יישובים קדומים", והוא אומר בצורה די מפורשת.¹²¹

¹¹⁸ Edward Said, *Orientalism* (London: Penguin Books, 2003 [1977]), 286.

¹¹⁹ ע"א 218/74 אל האשלה נ' מדינת ישראל, פ"ד לח(3) 141 (1984).

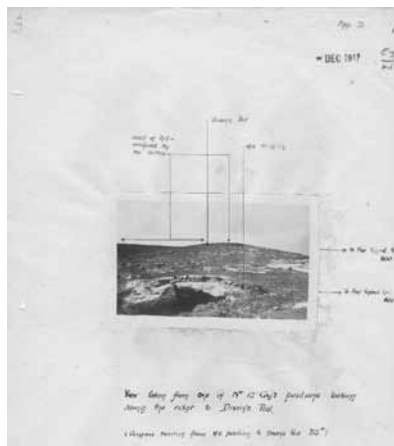
¹²⁰ שרה דברת, פ"ד במשפט אל־עקבי נ' מדינת ישראל, 15.3.2012.

¹²¹ 7161/06 – סלימאן אל־עקבי ז"ל ואח' נ' מדינת ישראל, 13.5.2010 (סיכום שלי של חלקים מהעדות).

The Desert of the Exodus: Journeys on Foot in the Wilderness of the Forty Years' Wanderings Edward Henry Palmer (Cambridge: Deighton, Bell and Co., 1871), pp. 389, 393

בכמה מקומות בספר, פאלמר אכן מתאר שממה והריסות בנגב. המובאה שלהלן היא ככל הנראה זו שהתייחסה אליה קרק בדבריה, כיוון שהיא מיוחסת לאתר הנמצא לאורך ואדי ח'ליל, וזהו אגב המקום הקרוב ביותר לאל-עראקיב שאליו הגיע פאלמר. שם, בחלוף יום של נדודים שלא היה נטול סכנות, הפליג פאלמר על כנפי הדמיון המקראי: "לפני עידן ועידנים, ציווה השם בדברו שארץ הכנעני והעמלקי והאמורי תהיה למדבר צייה, שנאמר: "עֲרֵי הַנֶּגֶב סָגְרוּ, וְאִין פֶּתַח" (ירמיהו י"ג 19) – וכאן סביבנו ראינו כיצד התגשמה קללה מחרידה זו הלכה למעשה. בארות מאבן מוצקה, שדות וגנים מוקפים חומות איתן, כל סימן לעמל ויזע אנושי היה שם; אך רק השמות הריקים ושלד האבן של תרבות אנוש נותרו לגולל את סיפור קדמותה של הארץ.¹²²

מראה על תל אל-ח'וילפה (כיום קיבוץ להב), דצמבר 1917 / באדיבות ארכיוני המדינה האוסטרליים
 עמוד זה מאורגן סביב תצלום של תל אל-ח'וילפה, היכן שנישט קרב בין חיל המשלוח של אלנבי והצבא העות'מאני
 בנובמבר 1917. הקצינים שרטטו תוכניות קרב ישירות על הדפסי התצלומים. הצלמים הצבאיים, מצדם, ניסו לכלול
 עצמים בולטים בקדמת התצלומיהם לצורך התמצאות בשטח. בקדמת התצלום ניתן להבחין בבור גדול לאגירת מי
 גשמים מהסוג ששימש את הבדואים באזור ומהווה אם כך, הוכחה להיוותם במקום.

הקביעות הללו נשמעות נחרצות, וכפי שאמרה קרק, פאלמר "מתאר חורבות ושרידים
 של יישובים קדומים". אך מי שידפדף עוד שני עמודים קדימה בספרו, יגלה שלא היתה
 זו רק התגשמותה של קללה מקראית שדחקה את המדבר צפונה והפכה את האזור
 לצחיח ושומם, אלא בצורת קשה שפקדה את האזור בעת מסעו.

אם נחזור לספרו של פאלמר, נוכל לשחזר את מקום הימצאו. בעמ' 390 אנו קוראים
 שפאלמר החל את יומו הקודם בבאר-שבע בעצלתיים: "בשעה אחת יצאנו מבאר-שבע
 ו... התקדמנו לעבר חורבות אל-חורה, שם אמורים היינו לעצור לחניה"¹²³. משלחתו
 המשיכה בכיוון צפון-מזרח, במעלה ואדי ח'ליל, לאורך כביש 60 של ימינו, נתיב
 שנע בדרך האבות העתיקה (דרך ההר) ומוביל, בחלקו הדרומי, מבאר-שבע לחברון
 (ובחלקו הצפוני מירושלים לנצרת). בחלוף שלוש שעות רכיבה על גמל מבאר-שבע

וכמה סידורים, הגיעה משלחתו של פאלמר לחורה לעת ערביים וחנתה ליד חורבות עתיקות. כאן היג את חזיונו המקראי על ערי הנגב. במפה של ימינו, הוא נמצא ככל הנראה כמה מאות מטרים ממערב לעיר הבדואית חורה (אליה גורשו בני שבט אל-עקבי ב-1951), שם התגלה ב-2014, בעת חפירה ארכיאולוגית, מנזר ביוזנטי מהמאה השישית עם כמה הריסות ניכרות לעין, בארות, כנסייה וגנים קטנים (שככל הנראה זוהו בטעות על ידי פאלמר כחורבות "מקראיות"), 3 ק"מ מדרום לגדה המערבית ו-12 ק"מ ממזרח לאל-עראקיב.¹²⁴ בחלוף שני עמודים ממשיך פאלמר ומתאר: "ביום המחרת נכנסנו לפלשתינה ועזבנו את אזור המדבר של ארץ הדרום".¹²⁵ פאלמר חצה את מה שזיהה כסוף המדבר – שנחשב אז לגבולה הדרומי של הארץ. בהמשיכו מצפון לחורה, לאורך הדרך העתיקה, הוא חלף ליד המקום שבו חוצצת גדר ההפרדה בין צפון הנגב והגדה המערבית. במונחים מטאורולוגיים, נתיבו של פאלמר חפף לקו 200 המ"מ, שמטפס שם במעלה הר חברון. באותו עמוד הוא כותב: "האדמה התחוחה החומה שתחת רגלינו היתה קשה מסיבי צמחייה שיבשה", וכן: "בגבעות ובמישורים ניכרים סימני המחרשה".¹²⁶ ובעמוד הבא: "חלפנו בדרכנו על פני שלל בארות, בורות אגירה ועדויות נוספות לפירון והתיישבות שבעבר, שאפילו אז, על אף הבצורת, בלטו במידה שכזו שהיו ניגוד גמור למדבר שזה עתה עזבנו".¹²⁷

בדיקה בארכיונים היסטוריים מעלה כי ב-1869 ו-1870, השנים שבהן סייר פאלמר בנגב, עלו מחירי הדגנים פי עשרה, עובדה המהווה עדות ליבולים כושלים, ויצוא דגנים נאסר בכל רחבי סוריה הגדולה – עדות נוספת למחסור.¹²⁸ המדבר

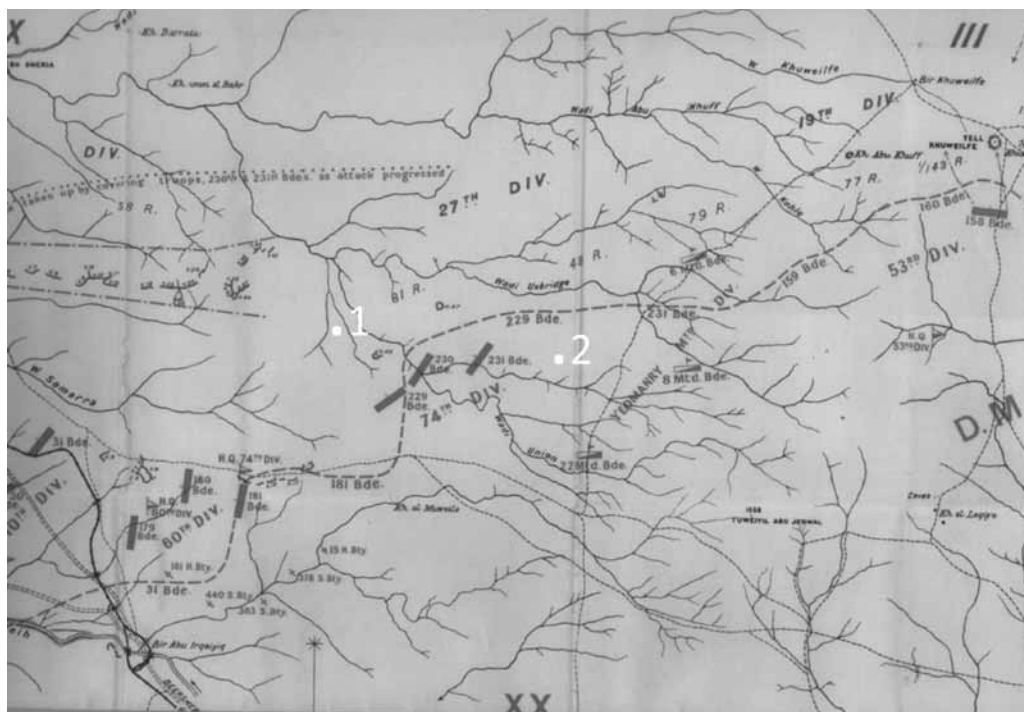
¹²⁴ שירלי סיידלר, "מנזר ביוזנטי מרשים התגלה ליד חורה", הארץ, 2.4.2014, <http://www.haaretz.co.il/news/local/1.2286319>.

¹²⁵ Palmer, *The Desert of the Exodus*, 393.

¹²⁶ שם.

¹²⁷ Palmer, *The Desert of the Exodus*, 394.

¹²⁸ רק באפריל 1870 דיווח הקונסול הכללי הבריטי ב"בירות" למלכה בסיפוק, כי האיסור על ייצוא דגנים מסוריה ופלשתינה בוטל כל סוף. דו"ח הקונסול הכללי של הוד מלכותה בבירות, התפרסם ב-London Gazette, April 25, 1870, issue 23610, 2302. מקור אחר מתאר את המצב כדלקמן: "בין השנים 1869 ו-1871 פקדה את חברון בצורת קשה. המזון נהיה כה יקר מציאות עד שהמעט שהיה נמכר במחיר גבוה פי עשרה משווי הרגיל. למרות שהגשמים באו ב-1871, הרעב לא פסק, כיוון שלאכרים לא היו זרעים לזרוע. הקהילה (היהודית) נאלצה ללוות כספים מלא יהודים בריבית קצוצה כדי לקנות חיטה לבני עמה. לבסוף החליטו מנהיגיהם לשלוח את כבוד הרב הראשי אליהו (סלימאן) מאני למצרים כדי לשבור שבר". Isaac Samuel Emmanuel, Suzanne.

מפה של קו החזית בין חיל המשלוח של אלנבי והכוחות העות'מאניים באל-עראקב לפני מתקפתו של חיל המשלוח ב-6 בנובמבר 1917 / את המפה שרטטו סיריל פולס וא' פ' בק, 1930

מפה זו היא שחזור של ההיערכות לקרב ששרטטו קצינים בריטים ב-1930 לצורך מחקר היסטורי. במפה נראות עמדות חיל המשלוח הבריטי בקו מקווקו ועמדות העות'מאנים מצפון בעמדות המבוצרות על האדמות שמסביב לאל-עראקב. מסומנים גם בית הקברות של אל-עראקב והאזורים ששבת אל-עקבי תבע עליהם בעלות משני צדי קו החזית. קיבוץ משמר הנגב, דהט, חלקה הצפוני של באר-שבע וקיבוץ להב מסומנים אף הם לשם התמצאות. הנקודה הלבנה המסומנת בספרה 1 היא האזור שעליו אל-עקבי תובע בעלות, וזו המסומנת בספרה 2, היא אתר בית הקברות של אל-טורי ב-1917 כבר היה קיים שלוש שנים. האתרים הללו נמצאים משני צדי קו החזית שעבר דרך אל-עראקב ב-6 בנובמבר 1917.

מסעו של הנרי פאלמר מבאר שבע לחורה / מקור: Google Maps

הצחיה שעליו דיווח פאלמר, ושבית המשפט הישראלי התייחס אליו כעובדה נצחית, היה ללא ספק תולדה של הבצורת. במקום לתאר שימון משחר ההיסטוריה, ספרו של פאלמר – אמת המידה שבה משתמשת ישראל כדי לאמוד את מצבו של הנגב – אישש למעשה את עדותו של נורי אל-עקבי בדבר קיומה של חקלאות באזור אל-עראקיב. זאת ועוד, הוא תיאר נאמנה את טבעו ההפכפך של סף המדבר, שבשנה פורייה ניתן לראות בו "עשבים, פרחים וצמחייה למרחק מיילים רבים", ובאחרת "האדמה התחוחה... קשה מסיבי צמחייה שיבשה".¹²⁹

"בבחירה בין שתי חוות הדעת", מסכמת דברת בפסק דינה, "עדיפה בעיני חוות דעת של פרופ' קרק. פרופ' קרק סמכה חוות דעתה על חוקרים שבאו לבצע עבודות מחקר... הסקר שנערך על ידי אנשי חיל ההנדסה הבריטי, סקר ה-PEF, ש... לא ציין ולא סימן כל התיישבות בהתייחס לשנים 1840-1917". דברת מתחה ביקורת על חוות הדעת ועדותו של יפתחאל. התובעים, לדבריה, לא הצליחו להוכיח שהאזור שימש

A. Emmanuel, *History of the Jews of the Netherlands Antilles*, Vol. 2 (Cincinnati: American Jewish Archives, 1970), 754.

Palmer, *The Desert of the Exodus*, 389, 392. ¹²⁹

לחקלאות או למגורים.¹³⁰ "לכל היותר", המשיכה וכתבה, "הוכח ש[התובעים] התמקמו לחניה בתקופה מסוימת של השנה".¹³¹ והיא ממשיכה לצטט את קרק: "אין אין אין, אין גם חקלאות ואין שרידים ועד סוף מלחמת העולם הראשונה",¹³² כאילו החזרה על המילה בכוחה לגרש את החקלאות הבדואית ולהפוך את העדרה לעובדה היסטורית. התביעה של אל-עקבי נדחתה.

ב-2 ביוני 2014, ערערו התובעים בבית המשפט העליון בירושלים. ב-14 במאי 2015, נדחה הערעור בפסק דין שדחה גם את כל הטענות ההיסטוריות והמשפטיות שהוצגו על ידי ספרד ויפתחאל. "בניגוד לנטען על ידי המערערים, לא נמצאו בחלקות ראיות פיזיות המעידות על קיומו של יישוב בדואי קדום במקום..."¹³³, כתבה השופטת אסתר חיות והמליצה שהבדואים יקבלו את הצעות המדינה להסדרת יישובם בעיירות הריכוז שנדחו על ידם לאורך השנים. פסק הדין התעלם לחלוטין מעדויותיהם של 11 העדים הבדואים, שגוללו בפני בית המשפט את תולדותיהם ואת אורח חייהם.

שתי החלטות נוספות ניתנו על ידי בית המשפט העליון באותו חודש שנודע כ"מאי השחור". עשרה ימים קודם לכן, ב-4 במאי 2015, דחה בית המשפט העליון בקשה להוצאת צו ביניים של תושבי היישוב הבדואי ח'ירבת סוסיא, השוכן על גבעה בדרום הר חברון שבגדה המערבית, בקרבת גדר ההפרדה, מעבר לאל-עראקיב, ובכך הכשיר בפועל הרס נוסף של הכפר על ידי הצבא הישראלי ופינוי של 80 מבני מגורים ו-350 תושבים.¹³⁴ למחרת, ב-5 במאי 2015, דחה בית המשפט העליון את עתירת תושבי הכפר

¹³⁰ בסיכום התיק הוסיפה המדינה: "מגורים זמניים ושהייה בחלק מהשנה אינם יוצרים יישוב". דברת, פ"ד בתיק אל-עקבי נ' מדינת ישראל, http://www.ruling.co.il/%D7%AA%22%D7%90-7161-06-%D7%A1%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%90%D7%9F-%D7%9E%D7%97%D7%9E%D7%93-%D7%A1%D7%90%D7%9C%D7%9D-%D7%90%D7%9C%D7%A2%D7%95%D7%A7%D7%91%D7%99-%D7%96%D7%9C-%D7%95%D7%90%D7%97%D7%A0%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%AA-%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C_9d0cc6a-b18c-4b0d-961c-149326e5bcbc. ע"מ זאת, כפי שיפתחאל ושות' מסבירים, החוק העות'מאני לעולם אינו משתמש במונח "יישוב" אלא במונח "מקום יישוב", כך שאינו מגדיר מהו בדיק יישוב. יפתחאל ושות', "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת'", 99.

¹³¹ דברת, פ"ד בתיק אל-עקבי נ' מדינת ישראל.

¹³² שם.

¹³³ אסתר חיות, ע"א 02242/12, 14.5.2015, עמ' 38, סעיף 44.

¹³⁴ See Ilene Prusher, "Susya, the Next Outrage in the Israeli-Palestinian Dance of Build-and-

הבדואי אום אל-חיראן נגד הריסתו, ובכך סלל את הדרך להקמתה של חירן – התנחלות יהודית דתית-לאומית חדשה – על חורבותיו של הכפר.¹³⁵

קולוניזציה אווירית

ראיות חשובות שבית המשפט קיבל בהקשרים דומים היו תצלומי אוויר ממלחמות העולם. בארכיון הבווארי במינכן מצויים 2,872 לוחות זכוכית של תצלומי אוויר של הארץ החל מסוף מלחמת העולם הראשונה. הם צולמו בידי טייסת 304 הבווארית (Königlich Bayerisches Fliegerbataillon 304), אשר לצד חמש טייסות אחרות (כ-85 מטוסים בסה"כ), נכללה בחיל המשלוח הגרמני שסייע לצבא הטורקי בלבנט. היו אלה ימיהם הראשונים של צילומי המודיעין האוויריים, שהפכו מבצעיים רק לקראת סוף המלחמה. טייסים גרמנים אלה, וכן הטייסים הבריטים שבהם נלחמו, הם שצילמו את תצלומי האוויר הראשונים של הנגב.

הטייסת הוצבה בארץ בימי הפלישה הבריטית לנגב. ב-1917, עם התקדמות חיל המשלוח הבריטי צפונה מכיוון סיני, התבצר הצבא הטורקי לאורך סף המדבר מעזה לחברון, דרך באר-שבע. הנחתם היתה שהתשה לאורך קו ביצורים זה תותיר את החיילים האירופים בחלקו הצחיח של המדבר ללא די מים לרובבות סוסייהם ופרדיהם. לאחר כישלונם בקרבות מדרום לעזה, הפרשים האוסטרלים, בפיקוד בריטי, הצליחו בסופו של דבר לפרוץ אל באר-שבע, וכבשו אותה במתקפת פתע ביום האחרון של אוקטובר. כמה מהיחידות הטורקיות הצליחו להימלט ונסוגו כמה קילומטרים צפונה, שם ייצבו

destroy", *Haaretz*, August 4, 2015, [www.haaretz.com/news/features/.premium-1.669360;+972 magazine](http://www.haaretz.com/news/features/.premium-1.669360;+972%20magazine), May 7, 2015, <http://972mag.com/palestinian-village-of-susya-faces-imminent-demolition-threat/>; *Electronic Intifada*, May 22, 2015, <https://electronicintifada.net/demolition-threat/106501blogs/charlotte-silver/israel-destroys-bedouin-village-84th-time> Charlotte Silver Rights and Accountability.

See Shirley Seidler, "Supreme Court Allows State to Replace Bedouin Village with Jewish One," *Haaretz*, May 6, 2015, <http://www.haaretz.com/news/israel/1.655145>. See also *Huffington Post*, June 18, 2015, http://www.huffingtonpost.com/nadim-nashif/the-bigger-picture-of-the_b_7586138.html.

בעמודים 78-79: מחנה בריטי ליד אל-עריש, 1918 (אין תאריך) / את התצלום צילמה טייסת 304 הבווארית (Königlich Bayerisches Fliegerbataillon 304) אל-עריש נכבשה בידי חיל המשלוח הבריטי בדצמבר 1916 והפכה לעיר משמר ותחנת אספקה לכוחות המתקדמים. צילום מתקנים צבאיים על סף המדבר היה עיקר עיסוקם של הטייסים. בתצלום זה ניתן לראות מתקנים של חיל המשלוח, אוהלים, ארטילריה, דירים ואפילו חיילים צועדים, באתר שהיה ככל הנראה מוצב עות'מאני שנכבש.

קו הגנה שני, שעבר בחלקו דרך גבעות אל-עראקיב. בימים הראשונים של נובמבר ערכו הצבאות "מספר קרבות קצרים", וחיל המשלוח הבריטי הצליח לבלום מתקפת-נגד טורקית לאורך ואדי אל-עראקיב.¹³⁶ הקרב הזה – שהיה שולי ביחס למאמץ הבריטי העיקרי בתל אל-חוילפה, כארבעה ק"מ מצפון-מזרח (היכן ששוכן כיום קיבוץ להב) – התרחש במקביל להתפתחות גיאופוליטית והיסטורית משמעותית. הצהרת בלפור נחתמה ב-2 בנובמבר ופורסמה שבוע לאחר מכן, שעה שהצבאות התנגשו בין אתר בית הקברות אל-טורי לחלקות עליהן תובעים בני אל-עקבי בעלות באל-עראקיב.¹³⁷

ככל שהתקדמו הבריטים, נסוגו אויביהם מטיסת 304. הם הוצבו בבאר-שבוע בתחילת אוקטובר 1917 לאחר שמטוסייהם פורקו והועברו בחלקים על רכבות, והספיקו לראות את הבריטים כובשים אותה בסערה פחות מחודש לאחר מכן. הטיסת הספיקה להמריא משם בזמן ולנחות בעזה, אך ימים ספורים לאחר מכן נפלה גם עיר זו. שוב הספיקו הטייסים לברוח בזמן, והפעם נחתו בצפון הארץ. כמה טייסים, ביניהם גם יהודים, הופלו ונקברו בבית הקברות הצבאי הגרמני בנצרת.

משהבינו שמלחמתם אבודה, החלו הטייסים הבווארים לצלם גם אתרים ארכיאולוגיים ודתיים שלא היתה להם חשיבות אסטרטגית. בכך היו בין הראשונים שהשתמשו בתצלומי אוויר למטרות ארכיאולוגיות.¹³⁸ משימתם האחרונה בקיץ 1918,

¹³⁶ A. G. Macmunn and Cyril Falls, *Military Operations Egypt & Palestine*, vol. 2, part 2 (London: HM Stationary Office: 1930), 84–85. דיווחים צבאיים על הקרב המובאים במקור זה מתייחסים למחסור במים ולקושי בהשגת מי שתייה ל-30,000 הסוסים, הפרדים והגמלים שבשירות חיל המשלוח. כמה מתקפות התעכבו כיוון שהיה צורך להוביל את הסוסים חזרה לבאר-שבוע כדי להשקותם. במקרים אחרים, נשלחו סוסים לקרב מבלי ששתו זה שלושה ימים.

¹³⁷ שם.

¹³⁸ טייסת 304 היתה אחת הראשונות שתיעדה אתרים ארכיאולוגיים באופן שיטתי מהאוויר. אתרים אלה כללו כנסיות בירושלים, בית לחם ונצרת, וכן חורבות עתיקות ביריחו, בקיסריה, בעכו ובאזור ים המלח. הגיחות היו גם חלק מ"קומנדו מורשת" (Denkmalschutzkommando), שביצע סקירות מדעיות אחדות של אתרים

שנה של תבוסות ונסיגות חוזרות ונשנות, היתה לחזור ולטוס מעל עמדות בריטיות בנגב. ב-20 בספטמבר, ימים ספורים לאחר שצולם התצלום המתועד האחרון, הם נכנעו לבריטים במנחת בעפולה. למרבה הפלא – אולי בגלל שחשיבות הצילום האווירי לא היתה נהירה די הצורך לכל דרגי כוח המשלוח הבריטי – הותר להם להמשיך ולהחזיק בהדפסי הזכויות והם הוחזרו למינכן, שם הם שמורים עד היום.¹³⁹ חלקם תצלומים אנכיים, שצולמו ממתקן מיוחד שהוצמד לתחתית המטוס, אך רובם תצלומים אלכסוניים שצולמו ממצלמות/מסרטות שהוחזקו ביד.

בתצלומים ניתן לראות חלקים מסוף המדבר הצפוני, אף שבחיפוש ממצה בארכיון, התצלומים הקרובים ביותר לגבעות אל-עראקיב שעלה בידי למצוא היו במרחק של כקילומטר אחד לכל כיוון. מאחר שפני המדבר נראים צחיחים בתצלומים אלו, השתמשו בהם מומחים מטעם המדינה שביקשו להוכיח שהבדואים מעולם לא יישבו את השטחים האלה.¹⁴⁰ בדומה לעדותו של פאלמר על שנת הבצורת 1869, גם מקור זה מטעה. התצלומים צולמו בחודשי הקיץ בסוף המלחמה. שבטים בדואיים פינו את האזור באופן זמני, משום שלאחר נפילת עקבה בידי הכוחות הבדואיים בפיקודם של עודה אבו-תאיה ולורנס "איש ערב" ביולי 1917, סברו הטורקים, במידה מסוימת של צדק, שהבדואים בנגב אוהדים את הבריטים. עם זאת, מבט מקרוב בתצלומים אלה חושף עדויות ליישובים בדואיים: מבנים והריסות, שרידי עיבוד חקלאי ודירים.

משהסתיימה המלחמה, השתלבו תולדות המטוס והמדבר באופן הדוק עוד יותר. הבריטים בעירק, באפגניסטאן, במצרים, בסומליה, בדרפור ובפלשתינה, וכן הצרפתים באלג'יריה והאיטלקים בלוב ובאתיופיה העדיפו שלא לשלוח את מודדי הקרקעות וגובי המסים שלהם אל מעבר לסף המדבר, והפקידו את המשימה בידי חילות האוויר

עתיקים. בראש הארגון עמד תיאודור ויגאנר, שהשתמש גם בצילומי אוויר מעופונים שהותאמו במיוחד למשימה. הצילומים מהווים כיום מקור חשוב לארכיאולוגים, משום שבינתיים כוסו אתרים רבים בלבנון, בסוריה, בישראל ובשטחים הפלסטיניים בבנייה חדשה. ר' Lothar Saupe, ed., *Image Collection Palestine* (Munich: Bavarian State Archives, 2010), photographs of Palestine recorded 1917/1918 by the Bavarian Flying Section 304.

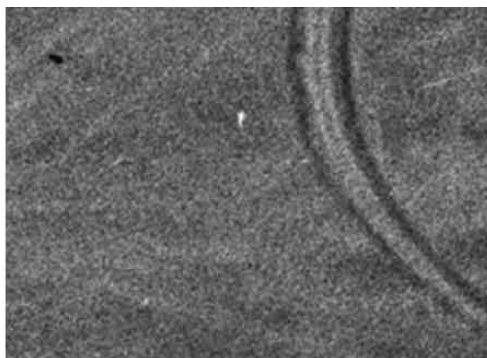
Nada Atrash, "Mapping Palestine: The Bavarian Air Force WWI Aerial Photography," *Jerusalem Quarterly*, vol. 56 (Winter/Spring 2014), 95.

¹⁴⁰ התצלומים הוצגו על ידי אביבה רבינוביץ', בוטניקאית בקק"ל 350, *Tal, Pollution*.

ואדי מַוִּילָה, טייסת 304 הבווארית, 16 ביוני 1918

האתר נמצא קילומטר וחצי מדרום-מערב לוואדי אל-עראקיב, בתוך נחלת שבט אל-עקבי. כיום, בתוך האזור שבמסגרת התצלום, נמצאים חלקים ממתקן סילוק הפסולת דודאים, בסיס צבאי והיישוב הבדואי אבו-חאדובה. ב-1918, ניתן לראות ביצורים צבאיים נטושים ובניינים הרוסים בכל מקום. המסגרות הלבנות מסמנות עקבות אפשריים ליישובים בדואיים, שאותם ניתן לראות בהגדלה בעמוד הבא. עקבות אלה, המזוהים בהגדלה המרבית של התצלום, תואמים כפי הנראה לשימוש קרקעי של בדואים על סף המדבר.

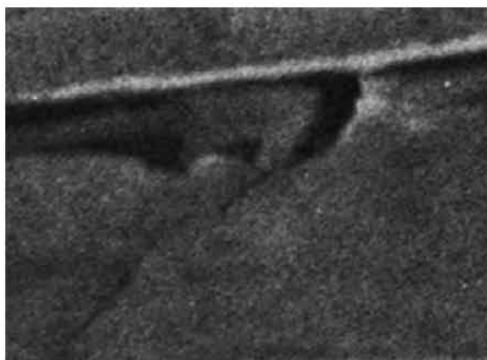
פרט 2

פרט 1

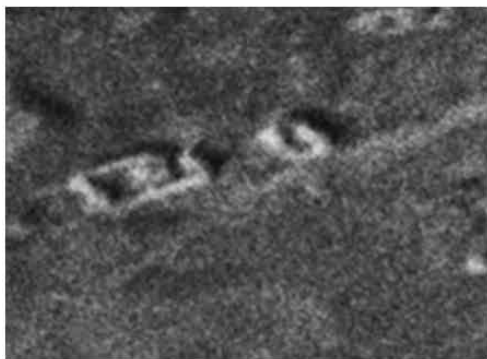
פרט 4

פרט 3

פרט 6

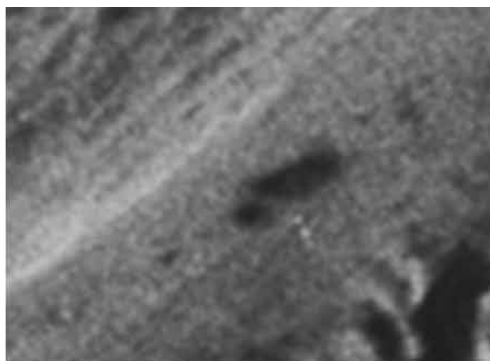

פרט 5

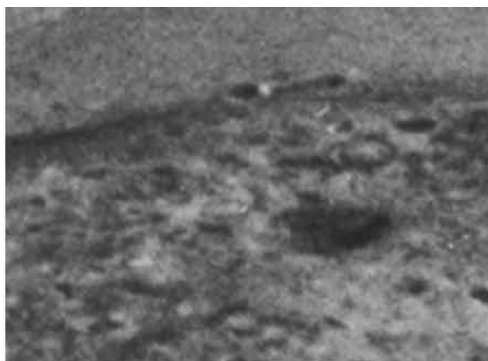

תל אל-שריעה, טייסת 304 הבווארית, 24 באוגוסט 1918

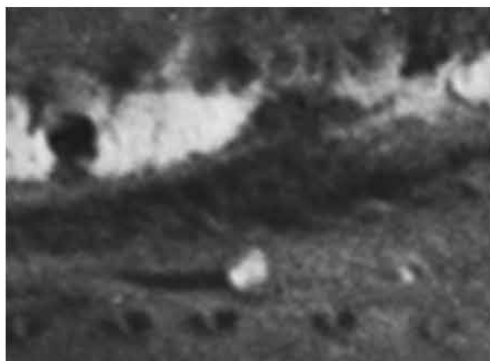
האתר נמצא כקילומטר מצפון-מערב לאל-עראקיב. אף שהגרמנים זיהו אותו כתל אל-שריעה, האתר המצולם נמצא קילומטרים ספורים ממזרח לשם, לאורך ואדי אל-שריעה. כיום נמצאים שם רהט (שהוקמה ב-1972) וקיבוץ משמר הנגב (שהוקם ב-1946). ב-1918, היה האתר מלא ביצורים צבאיים נטושים. המסגרות הלבנות מסמנות עקבות אפשריים ליישובים בדואיים, שאותם ניתן לראות בהגדלה בעמוד הבא. עקבות אלה, שניתן לזהות בהגדלה המרבית של התצלום, תואמים ככל הנראה לשימוש קרקעי של בדואים על סף המדבר.

פרט 2

פרט 1

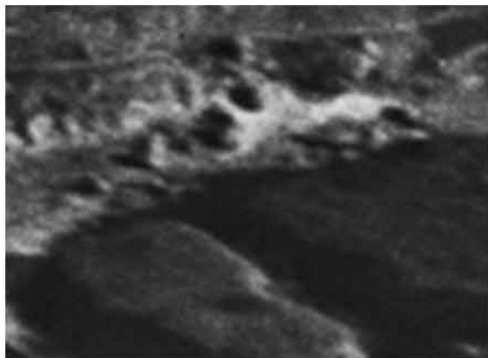
פרט 4

פרט 3

פרט 6

פרט 5

שלהם, שהיו עדיין בחיתוליהם.¹⁴¹ צורת השליטה שהבריטים כינו "קולוניזציה אווירית" היתה מבוססת על יכולתם של מטוסים לייצר חומרים קרטוגרפיים ולאחר מכן, במידת הצורך, גם להפציץ מורדים. ב-1920 קידם וינסטון צ'רצ'יל, שהיה אז שר האוויריה, חלופות יעילות כלכלית, לשיטתו, למשימות הקשות והיקרות של שליטה קולוניאלית בשולי האימפריה הצחיחים והמאוכלסים בדלילות.¹⁴² וכך, ספי המדבריות החלו לסמן את סופה של שליטה אימפריאלית מסוג אחד ותחילתה של שליטה מסוג אחר. העובדה ש"קולוניזציה מהאוויר" התבצעה ממש באותם ספי מדבריות הנתונים כיום לפיקוחם האווירי של מזל"טים מעידה על המקורות הקולוניאליים של סכסוכים עכשוויים.

סף הנראות

במהלך המרד הערבי הגדול של 1936-39, הפציץ חיל האוויר המלכותי (RAF) כפרים פלסטיניים שנחשדו בהסתרת מורדים, וכן תיעד מהאוויר שורה ארוכה של עיירות וכפרים פלסטיניים ויהודים. ואולם, סקר אווירי שיטתי של הארץ נערך רק לקראת סוף מלחמת העולם השנייה, כשהטכניקות והטכנולוגיה להפקת סדרת תצלומים שניתן ליצור מהם מפה פותחו כחלק מהמאמץ המלחמתי. סדרת סקר פלשתינה (PS) הוכנה

¹⁴¹ David J. Dean, "Air Power in Small Wars: The British Air Control Experience," *Air University Review* (July-August 1983); David Omissi, *Air Power and Colonial Control: The Royal Air Force 1919-1939* (Manchester: Manchester University Press, 1990); David MacIsaac, "Voices from the Central Blue: The Air Power Theorists," in *Makers of Modern Strategy, From Machiavelli to the Nuclear Age*, ed. Peter Paret (Oxford: Oxford University Press, 1986), 624-47, esp. 633.

¹⁴² ב-1922 ביקש צ'רצ'יל מחיל האוויר המלכותי להחליף את צבא היבשה בשליטה באזורים השיעים של עירק. Sven Linqvist, *A History of Bombing*, trans. Linda Haverty Rugg (New York: The New Press, 2000), entry 101. סר פרסי קוקס, הנציב העליון בבגדד, דיווח כי עד סוף 1922, לפחות "בשלושה מקרים [די היה ב] הפגנת כוח אווירי [כדי לגרום ל] סכסוכים שבטיים להיפסק. במקרה אחר, מטוסים [...] הפילו פצצות על שיח' ובני שבטו שסירבו לשלם מסים, שְבוּ מטיילים ותקפו תחנת משטרה". Philip Anthony Towle, *Pilots and Rebels: The Use of Aircraft in Unconventional Warfare, 1918-1988* (London: Brassey's, Defence Publishers, 1989), 17. See also David Willard Parsons, "British Air Control: A Model for the Application of Air Power in Low-Intensity Conflict?" *Airpower Journal*, vol. 8, no. 2 (Summer 1994).

בין דצמבר 1944 ומאי 1945 על ידי טייסות שהועברו לכאן מהחזית.¹⁴³ טיסות הצילום התקדמו מדרום לצפון. הטייסים חגו מעל אל-עראקיב ב-5 בינואר 1945, בריבזמן שבעלות הברית התכוננו לחצות את גבולה של גרמניה ממערב.¹⁴⁴ לאחר שהושלם הסקר, הצליחה ההגנה לשכנע מספר עובדים בארכיון RAF להבריח כמה מהתשלילים של צילומי האוויר, להדפיס את התצלומים ולהחזיר את התשלילים. כמה מהפרודוקציות הללו נכללו בתיקי הכפרים – מסמכי מודיעין על יישובים ערביים שבהם השתמשה ההגנה לכיבושם ולגירוש תושביהם¹⁴⁵ – והם זהים לאלה הזמינים כיום במרכז למיפוי ישראל שבתל אביב ומספקים תיעוד שמאפשר להתחקות אחר מצב הארץ טרם הקמת המדינה ולמרבח האירוניה, גם לזהות כמה מהכפרים המכונים כיום "בלתי־מוכרים".

חודש ינואר הוא שיא העונה הגשומה, ו-1945 היתה שנה ברוכה. התצלומים בשחור-לבן מראים את סף הנגב במצב של עיבוד חקלאי מלא: האזור מכוסה כולו בפסיפס של חלקות חקלאיות קטנות. התצלומים הוגשו לבית המשפט בבאר־שבע ב-15 בספטמבר 2009 כחלק מחוות דעת של שלמה בן יוסף, מומחה מטעם פרקליטי אל-עקבי. לחוות הדעת קדמה רשימה של כישוריו המקצועיים: בן יוסף שירת כמומחה לפענוח תצ"א בצבא הישראלי מאז 1969. בשנים 1984-87 פיקד על יחידת התצ"א. בעת המשפט עבד כמפענח תצלומי אוויר במגזר הפרטי.¹⁴⁶ ב-17 באוגוסט 2009, כשבאמתחתו סדרת תצלומי אוויר מ-1945, סייר בן יוסף עם אל-עקבי באזור כדי לסקור את החלקות השנויות במחלוקת.

¹⁴³ לסקר היה תפקיד מכריע בתולדות האזור: פחות משנה לאחר שצולמו התצלומים, השתמשה בהם ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית כדי לחשב מספרי תושבים ורמות עיבוד חקלאי כדי להציע את אחת מהצעות החלוקה. במחוז באר־שבע לבדו, הם זיהו 8,722 אוהלים ו-3,389 בתי אבן (באיכאת) של שבטים בדואים. יפתחאל ושות', "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת'", 100. "התפלגות אוכלוסיית הנוודים של תת־מחוז באר־שבע" שורטטה על סמך מידע שכלל תצלומי אוויר מ-1945. נתוני הרקע לשרטוט מפה זו מופיעים בנספחים 3 ו-4 של הוועדה המיוחדת של האו"ם לשאלת א", *Report of Sub-Committee 2, Ad Hoc Committee on the Palestinian Question*, Document A/AC.14/32. (1947).

¹⁴⁴ דב גביש, קרקע ונפח: מהסוד קרקעות למפת ישראל, 1920-1948 (ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 1991).

¹⁴⁵ Ian Black and Benny Morris, *Israel's Secret Wars: A History of Israel's Intelligence Services* (London: Hamish Hamilton, 1991), 129; Gil Eyal, *The Disenchantment of the Orient—Expertise in Arab Affairs and the Israeli State* (Stanford: Stanford University Press, 2006), 85.

להקדמה טובה ונגישה על צילום אוויר ורולוציה במלחמה, ר', Denis Cosgrove and William L. Fox, *Photography and Flight* (London: Reaktion Books, 2010).

¹⁴⁶ שלמה בן יוסף, חוות דעת מומחה לפענוח תצלומי אוויר, 15.9.2009 (נשלחה לנוירי אל-עקבי).

אזור אל-עראקיב, תצלום 5033, סדרת סקר פלשתינה של חיל האוויר המלכותי, 5 בינואר 1945
 התצלום הוא בהקטנה של פי 0.7 ביחס לנגטיב של 9 אינץ'. מסגרות לבנות מסמנות את החלקות שפירוטן מובא
 בתצלומים הבאים בעמ' 90-91 / מקור: סקר ישראל

יחד הם ניסו למצוא על הקרקע את שעלה בידם לזהות בתצלומים, ובמקביל סימנו על התצלומים את החורבות, הבארות ובורות האגירה שהצליחו לזהות על פני הקרקע. בן יוסף החל את עדות המומחה שלו בתיאור כללי של אזור אל-עראקיב: ב-1945, ניתן לזהות בתצלומים התיישבות חקלאית בדואית נרחבת ורציפה. האזור מעובד כמעט כולו, מלבד אחוז קטן מהאדמות היכן שמדרונות הוואדיות תלולים מדי. כמחצית מהחלקות החקלאיות המצולמות מניבות, בעוד שהיתר נתונות בשלבים שונים של הכנה: חריש, קציר או הפוגה זמנית. לאורך הוואדיות, זיהיתי בארות ובורות אגירה. האזור מרושת ברשת נרחבת של שבילים המחברים בין נקודות יישוב קטנות. בתי אבן בודדים או מקבצי בתים קיימים בכל רחבי האזור הזה. בסמוך לבתי האבן ניתן לזהות לא פעם מאהל בדואי קטן, חוות, גנים קטנים, דירים וסככות. בסמוך למקבצי מגורים רבים אני יכול לזהות מחסנים לתוצרת חקלאית, ערימות קש וערימות של תוצרת חקלאית אחרת.¹⁴⁷

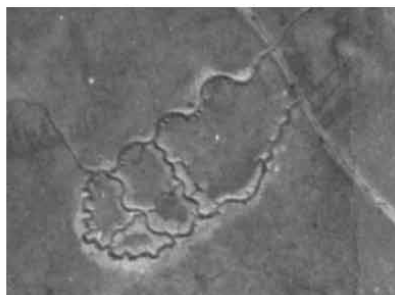
מרום של 15,000 רגל, כל אחד מהתשלילים בפורמט תשעה אינץ' רבועים ששימש את הטייסים הבריטים מייצג שטח של כ-3.5 קמ"ר. הרזולוציה של תצלומי אוויר נמדדת ביחידה הנקראת "זוגות קו למילימטר" (lp/mm). מדד זה מציין את מספר הזוגות של קווים לבנים ושחורים אפשריים בתוך כל מ"מ תשליל. לתצלומים מ-1945 רזולוציה של 35 lp/mm, ופירוש הדבר שלפחות 70 קווים (מחציתם שחורים ומחציתם לבנים, לסירוגין) נראים עשויים להראות כל מ"מ תשליל. גודל הגרעין הבודד – הקו הצר ביותר האפשרי – היה אפוא כ-1/70 מ"מ על התשליל, או בקנה-המידה הקיים, 214 מ"מ על הקרקע.¹⁴⁸ עם זאת, בגלל 15,000 רגל של אטמוספירה בין המשטח הקרקעי למשטח

¹⁴⁷ שם.

¹⁴⁸ להלן הסבר טכני מפורט יותר: כדי להפיק את סדרת התצלומים צילמו מטוסי ה-RAF מגובה 15,000 רגל. אורך המיקוד של העדשות היה 12 אינץ' או רגל אחת. קנה-המידה של התשליל מתקבל על ידי חלוקת הגובה באורך המיקוד. לפיכך, קנה המידה של התשליל הוא 1:15,000, ופירוש הדבר שכל מ"מ על התשליל מייצג 15 מ' על הקרקע. כיוון שגודל התשליל הוא 9 אינצ'ים או 228.6 מ"מ, האזור המצולם בכל תצלום נפרד הוא כ-3.4 × 3.4 ק"מ, או 11.5 קמ"ר. הרזולוציה של התשלילים של ה-RAF היתה 35 lp/mm. יחידה זו מודדת את זוגות הקווים השחורים-לבנים לסירוגין שניתן להכניס לתוך מ"מ אחד על התשליל. אם יש 35 זוגות קווים, שכל אחד מהם הוא ברוחב של לפחות גרעין אחד, אזי במ"מ יחיד של תשליל יש 70 גרעינים. גודלו של גרעין כסף חנקתי הוא 0.014. בקנה מידה של 1:15,000, גודל הגרעין מייצג 214 מ"מ של שטח קרקעי. עם זאת, עקב השפעת האטמוספירה, הרזולוציה בפועל היא 50 ס"מ לגרעין.

באיכה (בית אבן)
(הגדלה 560%)

ביצורים בריטיים
(הגדלה 320%)

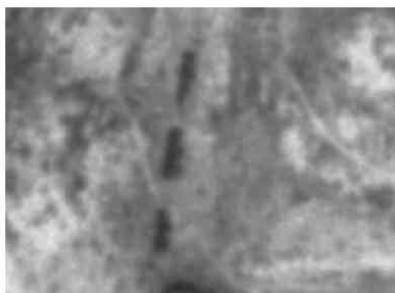
באיכה הרוסה
(הגדלה 800%)

בית סלימאן מוחמד אל-עקבי (אביו של נורי אל-עקבי)
(הגדלה 320%)

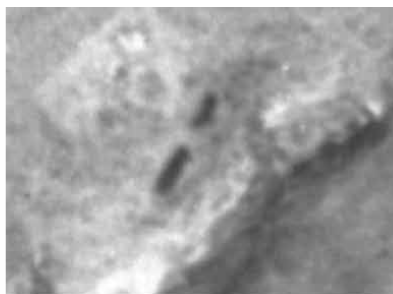
שדות שחופים
(הגדלה 800%)

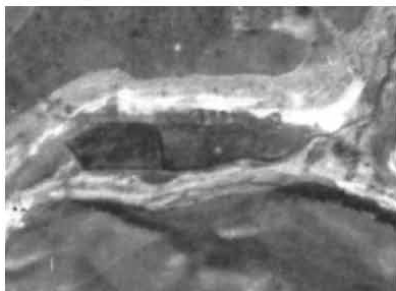
אוהלים
(הגדלה 560%)

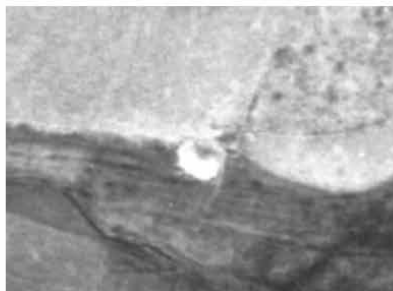
באיכה ובוסתנים
(הגדלה 400%)

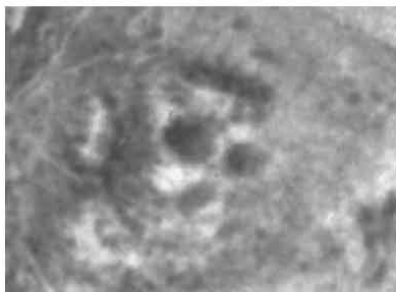
אוהלים
(הגדלה 560%)

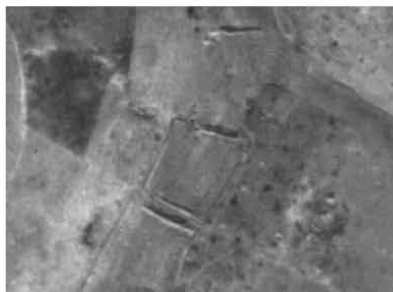
שרות סחופים
(הגדלה 400%)

קראבה (בור אנירה)
(הגדלה 560%)

דירים
(הגדלה 560%)

סכרים
(הגדלה 400%)

התשליל, הרזולוציה נחשבת בפועל על ידי מפענחי תצלומים כ-50 ס"מ, ופירוש הדבר שגודלו הממוצע של הגרעין על התשליל מייצג שטח בקוטר של כחצי מטר.¹⁴⁹ סדרת התצלומים של ה-RAF בינואר 1945 מראה עקבות של חיים בדואיים משני צדי סף הנראות. אדם העומד זקוף – ברוחב כ-50 ס"מ במבט מלמעלה – ייעלם בתוך הגרעין, אף שנוכחותו תשפיע על גון הגרעין הבודד ותכהה אותו.¹⁵⁰

הדבר מקשה מאוד על זיהוי ודאי של המרכיבים השונים בתצלום משום שבעוד שאוהלים, למשל, גודלם כמה מטרים רבועים ועל כן אפשר לפענחם בתצלום, הרי שבאר בגודל של כחצי מטר רבוע היא בדיוק בגודל גרעין בודד. בעוד שעצמים גדולים מחצי מטר ייראו היטב וניתן יהיה לזהותם, הרי שעצמים בגודל של פחות מגרעין נקלעים למצב שכנייתי במקום אחר "סף הנראות".¹⁵¹

במצב זה, העצם על פני השטח והגרעין על פני התשליל תואמים בגודלם. גודלו וצורתו של הגילום הצילומי של עצם תלויים בצורתו החומרית של הגרעין יותר מאשר בצורת העצם המיוצג. מבלבל ככל שיהיה, סף זה מהווה מצב חשוב באיסוף ראיות פורנזיות. במצב זה, חומריות העצמים המיוצגים – בין שמדובר במבנה קטן ובין שבבאר – וחומריות המשטח המייצג אותו – התשליל – חייבים להיבדק בריזומנית. בדיוק כמו התשליל, פני כדור הארץ הם בבחינת מכשיר הקלטה. ובדיוק כמו פני השטח, התשליל נבחן בטופוגרפיה חומרית משלו. במילים אחרות, תצלומים אינם עותקים נאמנים של

¹⁴⁹ ראיון טלפוני עם אלי עצמון, 29.4.2014.

¹⁵⁰ הרזולוציה האפקטיבית של תצלומי אוויר אלה – כ-50 ס"מ – דומה לגודלו של פיקסל בתצלומי לוויין חשופים לציבור. עם זאת, כפי שכתבתי במקום אחר, "הפיקסלציה של תצלומי לוויין גלויים לציבור אינה תוצאה של מגבלות ויזואליות או אופטיות. תחת זאת, החדות שלהם נפגמת במתכון בכפוף לתקנות ולהנחיות משפטיות. הרזולוציה של 50 סמ"ר לפיקסל [...] תואמת לממד גוף האדם. [...] חצי מ"ר הוא המסגרת שלתוכה מתאים הגוף האנושי במבט מלמעלה. גודל הפיקסל נועד להסוות את הגוף. זוהי רזולוציה מתאימה לספקים של תצלומי לוויין כיוון שהם יכולים להימנע מהסיכון של תביעות בגין פגיעה בפרטיות [...] אבל לתקנות יש גם היגיון ביטחוני. לא רק שפרטים חשובים באתרים אסטרטגיים מוסווים ברזולוציה של 50 סמ"ר לפיקסל, אלא שגם ההשכלות של אלימות והפרות זכויות בידי מדינות מוסתרות אף הן". Weizman, "Matter against Memory", 371. מאז רוכזה מגבלה זו בארה"ב, והרזולוציה של תצלומי לוויין הגלויים לציבור הוגבלה ל-31 סמ"ר לפיקסל בלבד. "US Lifts Restrictions on More Detailed Satellite Images," BBC, June 16, 2014, <http://www.bbc.co.uk/news/technology-27868703>.

¹⁵¹ Threshold of detectability. Eyal Weizman, "Matter against Memory," in *Forensic Architecture, Forensis*, 361-378, especially 365.

העולם, אלא משקפים זיקה בין שני אובייקטים מוחשיים – האחד מצלולוזה והאחר מסלעים, אדמה וצמחייה – המתווכת על ידי האקלים השורר ביניהם. התחקות אחר עקבות חיים בדואיים היא פעולה ארכיאולוגית, אך אין מדובר בארכיאולוגיה של חפירות בלבד, אלא במחקר חומרי התצלום שבו ניכרים עקבות של הקרקע מהאוויר. ניתן לוודא את זהותם של עצמים על גבול הרזולוציה רק על ידי חקר מקביל של משטח התשליל ופני הקרקע עצמם, כפי שהסביר בן יוסף בבית המשפט וכפי שפעל בשטח.¹⁵² חקירתו של בן יוסף כללה את חילופי הדברים הבאים:

שי גבסי: הבתים שראית אותם היום כגלי אבנים, שחברי שאל ואמרת – היום הם גלי אבנים. איך הם היו בתצ"א בשנת 45?

שלמה בן יוסף: בתים מאוכלסים ראויים למגורים עם גג, עם פעילות מסביב, עם לולים, גדרות, גידולים, גינה...

שרה דברת: איך אתה יכול לדעת מתצ"א שהם מאוכלסים? רואים אנשים? בן יוסף: אנשים לא ניתן לראות מתצ"א אבל רואים את חצר המשק ורואים שהקרקע בשימוש.

[...]

יערי רואש (פרקליט המדינה): תסכים איתי שיש מספר דברים שאתה לא מסוגל לראות.

בן יוסף: את הבארות אילולא ראיתי אותן בקרקע, באופן עיוור רק מפענח, רק מפענח, היית נותן לי היום תצ"א של קזחסטן ותגיד לי – תפענח את הבארות, הייתי מפענח 50. בשביל זה מבקרים בשטח. בגלל זה מסתכלים. הולכים עם התצ"א ביחד, משווים. עם כל מיני כלי הגדלה. בבית עוד יותר. חובה. חובה.

[...]

רואש: ונכון יהיה לומר שבכל התוצאות שאתה פיענחת, אתה מצאת רק 4 בארות. בן יוסף: לא. הרבה יותר. הרבה יותר.

¹⁵² בתשובה לשאלת נציג המדינה יערי רואש מדוע לא הצליח לפענח את כל המידע מהתצלום וחש צורך לבקר באתר, השיב בן יוסף: "מפענח תצלומי אוויר שלא מבקר בשטח הוא על סמך ניסיוני של 41 שנה הייתי אומר שהוא לא מקצוען. אלא אם כן אתה מפענח באיראו בכל מיני מקומות מסוכנים שאי אפשר להצניח לשם את המפענח. חלק בלתי־נפרד מעבודת המפענח זה לקחת את התצלומי אוויר ולבקר בשטח". אל־עקבי נ' מדינת ישראל, 24.2.2010.

בית סבו של נורי אל־עקבי מצד אמו (בית סלאם סלים אל־סביחאת אל־עוקבה), תצלום 5033 / סדרת סקר פלשתינה של חיל האוויר המלכותי, 5 בינואר 1945 (פרט 13 מהתצלום בעמ' 88, בהגדלה של פי חמישה) הפרטים מימין לשמאל, מלמעלה למטה: דרכי עפר, שדה חרוש (דגנים), בית אבן, מבנה קשיח, דירים עגולים, אוהלים, באר, בוסתנים על טראסות, בור אגירה מכוסה.

אזור אל-טורי כולל בית הקברות, תצלום 5033 / סדרת סקר פלשתינה של חיל האוויר המלכותי,

5 בינואר 1945

(פרט 14 מהתצלום בעמ' 88, בהגדלה של פי שלושה)

הפרטים מימין לשמאל, מלמעלה למטה: שדות חרושים (דגנים), דרכי עפר, בית קברות, אוהלים, שדות חרושים (דגנים), גן ירק, בוסתנים על טראסות, חומה נמוכה, שדה (לא חרוש), בור אנגריה, בוסתנים על טראסות.

רואש: בתצאות.

בן יוסף: בתצאות מצאתי הרבה יותר...

רואש: אם אני אומר לך שייתכן שמדובר בבארות מהתקופה העתיקה, אתה לא יכול להכחיש את הטענה הזאת.

בן יוסף: אנשים שותים מים מאז מיליוני שנים.¹⁵³

בתחילה ערערה ההגנה על יכולתו של התשליל לאשש את קיומם של עצמים שונים. לאחר מכן, כשניתן היה להסכים על קיומם של כמה מעצמים אלה, הועמדה משמעותם בסימן שאלה. האם מהווים הבתים עדות ליישוב קבע, או שמא מדובר במשכן זמני של נוודים? ומה בדבר הבארות?

בפסק דינה נגד העותרים מ-15 במרץ 2012, קיבלה השופטת דברת את טענות המדינה כי התצלומים לא הוכיחו באופן חד-משמעי את קיומה של התיישבות קבע בדואית. "המומחה טען לקיומו של יישוב כפרי בדואי, אך התברר כי מדובר בפריסה דלילה המשתרעת על שטח של כ-30,000 דונם כשבשטח נמצאו בתים בודדים".¹⁵⁴ על העותרים הקשתה העובדה שחיי הבדואים מותירים עקבות עדינים מאוד על פני השטח.

כתמים לבנים

כבר מ-1945 תצלומי האוויר שימשו למטרה אחרת: הצדקת הניסיונות לפנות את בני אל-טורי מבית הקברות באל-עראקיב. הטענה שבית הקברות לא היה קיים בתצלומים מ-1945 הועלתה בדו"ח מפורט שפרסמה "עמותה לא ממשלתית" ישראלית בשם רגבים. המרכאות שנוספו לשם הארגון הן משום שבניגוד לארגוני זכויות אדם אחרים, כפי שהראו ניקולא פרוגיני [Perugini] וניב גורדון, הארגון אינו פועל להגבלת סמכות המדינה, אלא דווקא להגנה על ריבונות המדינה ושליטת הממשלה באדמות מדינה

¹⁵³ אל-עקבי נ' מדינת ישראל, 24.2.2010.

¹⁵⁴ דברת, פ"ד בתיק אל-עקבי נ' מדינת ישראל.

ולחזיון, והוא נתמך פוליטית על ידי מפלגות היושבות בממשלה.¹⁵⁵ בדצמבר 2013 פורסם דו"ח של רגבים שהסתמך על סדרה של תצלומי אוויר מ-1965, 1989, 2010 ודו"ח נוסף מ-5 בינואר 1945, כדי לטעון שבית הקברות אל-טורי לא שכן באתרו הנוכחי לפני קום המדינה, וכי ניתן לראותו רק מהתצלום מ-1965 ואילך (ר' עמ' 98-99). לפיכך, הם הסיקו שבית הקברות הוקם באופן פולשני על "אדמות מדינה". לדבריהם, "בשטח שבו שוכן אל-עראקיב היום, בשנת 1945 לא היו כפר או בית קברות כלל", ודרשו שהמדינה תפנה לאלתר את המשפחות המתגוררות שם.¹⁵⁶

הזמנתי את הצילומים הרלוונטיים מ-1945 מהמרכז למיפוי ישראל וקיבלתי אותם כסריקות ברזולוציה גבוהה. על סמך פיתולי ואדי אל-עראקיב – הסממן העקיב היחיד באתר לאחר קרוב לשבעים שנות פיתוח – הצלחתי לאתר את מתחמו הנוכחי של בית הקברות בתצלום מ-1945. בפינה הצפון-מזרחית של האזור שבו שוכן היום בית הקברות, מגלה התשליל מ-1945, בהגדלה אופטית מרבית, דפוס של צלליות בגוונים משתנים בקונטרסט גבוה יותר מהשטח שמסביב. מדובר במתחם קטן מזה הנוכחי, אך כמובן סביר מאוד להניח שב-1945 היה בית הקברות קטן יותר. מרבית הקברים הנוכחיים עשויים ממצבות אבן אופקיות ואנכיות.

עם זאת, בסיוור באתר בספטמבר 2014, הוביל אותי שיח' סיאה אל-טורי לאזור בבית הקברות שבו סומנו הקברים בערימות אבנים קטנות. אחת הערימות הללו, אמר אל-טורי, מתוארכת ל-1914 והיא הקבר הראשון באתר. הקברים הנותרים בחלק זה של בית העלמין אינם מסומנים. "כך נהגנו אז לקבור. רק מאוחר יותר התחלנו להשתמש

¹⁵⁵ רגבים, האמת על הבדואים בנגב, עמ' 6: "המיתוס הבדואי 2 – האם הכפרים הבדואים היסטוריים?" פורסם באנגלית ב-16 בדצמבר 2013, <http://regavim.org.il/en/bedouin-myth-2-are-the-bedouin-villages->, historical/ ור' גם ברגבים, "הבדואים בנגב – הסיפור האמיתי", נובמבר 2013, <http://regavim.org.il/wp-content/uploads/2015/08/5Myths.pdf>. בספרם החדש, מסבירים החוקרים פרוגיני וגורדון כי "בהתאם לנרטיב זכויות האדם של הארגון, מתנחלים יהודים הם קורבנות של אפליה בעוד הפלסטינים הנתונים לקולוניזציה הם 'פולשים' ו'כובשים שקטים' של אדמות לאום ישראליות, וכן אחראים לפגיעה בזכויות אדם נגד אורחיה היהודים של ישראל". Nicola Perugini and Neve Gordon, *The Human Right to Dominate* (Oxford: Oxford University Press, 2015). מקור חשוב לפוליטיקה של עמותות באופן כללי הוא Michel Feher, ed., *Nongovernmental Politics* (New York City: Zone, 2007).

¹⁵⁶ רגבים, הבדואים בנגב. מסקנת רגבים היא ש"הכפר ה'היסטורי' אל-עראקיב, שלטענת הבדואים הוקם בתקופה העות'מאנית, נבנה למעשה בסוף שנות ה-90 ולאחר מכן".

תצלומי אוויר ולווין של אל-עראקיב (1945, 1965, 1989, 2010) / רגבים, 2013
 בכותרת שנתן לתצלום ארגון רגבים נכתב כך: 1945, אין בית קברות ואין כפר; 1965: סימנים לבית קברות חדש, אין כפר; 1989: בית קברות אך ללא כפר; 2010: כפר ובית קברות". רק בתצלום משנת 1965, וממועד זה ואילך, כך נשען בדו"ח רגבים, "ניתן אכן להבחין בשלבי הראשוניים של בית הקברות ובאוהל בודד בסמוך לו". אותו "אוהל" הוא למעשה מבנה שהוקם מסביב לבור האגירה; ניתן לראותו, ממש כמו את בית הקברות – כפי שנראה בהמשך – באותו מקום כבר בתצלום מ-1945.

(מקור: רגבים, "האמת על הבדואים בנגב", דצמבר 2013, פורסם באנגלית ב-<http://regavim.org.il/en/wp-content/uploads/2013/12/regavim-negev-eng-1.14-i.pdf>)

סלים אל-עראקיב / צילום: מיקי קרצמן, 2010

שיח' סיאח אל-טורי / צילום: מיקי קרצמן, 2010

אתר בית הקברות אל-עראקיב, 27 בספטמבר, 2014 / צילום איל ויצמן

במצבות".¹⁵⁷ בעת שצולם התצלום מ-1945, הוא הסביר, כבר היו כ-15 או 20 קברים שסומנו באופן דומה בערימות אבנים. ערימות האבנים באתר הן באורך מטר עד מטר וחצי. בתצלומים מ-1945, אף אחת מהן לא עלתה ברוחבה על רוחב של גרעין על פני התשליל. העובדה שהקברים המיוחסים לתקופה שלפני הקמת המדינה אינם מסומנים ואינם מתוארכים שימשה את כל אלה שניסו לפסול את תביעות בני אל-טורי. אך במיקום הזה בתצלום ניתן לראות בבירור מתחם שמובחן מהשדות שסביבו. בתוך השטח הזה, ב-1945, נראים בבירור כמה עצמים, מסודרים לפי היגיון מרחבי, שכל אחד מהם הוא בגודל גרעין לערך. המתחם לא נראה כמו חלקת שדה או בוסתן קטן כיוון שהמשטח בהיר יותר מכתמי הצמחייה והשדות שבאפור כהה מסביב לו, מה שעשוי

¹⁵⁷ ראיון עם שיח' סיאה אל-טורי בבית הקברות של אל-עראקיב, 27.9.2014.

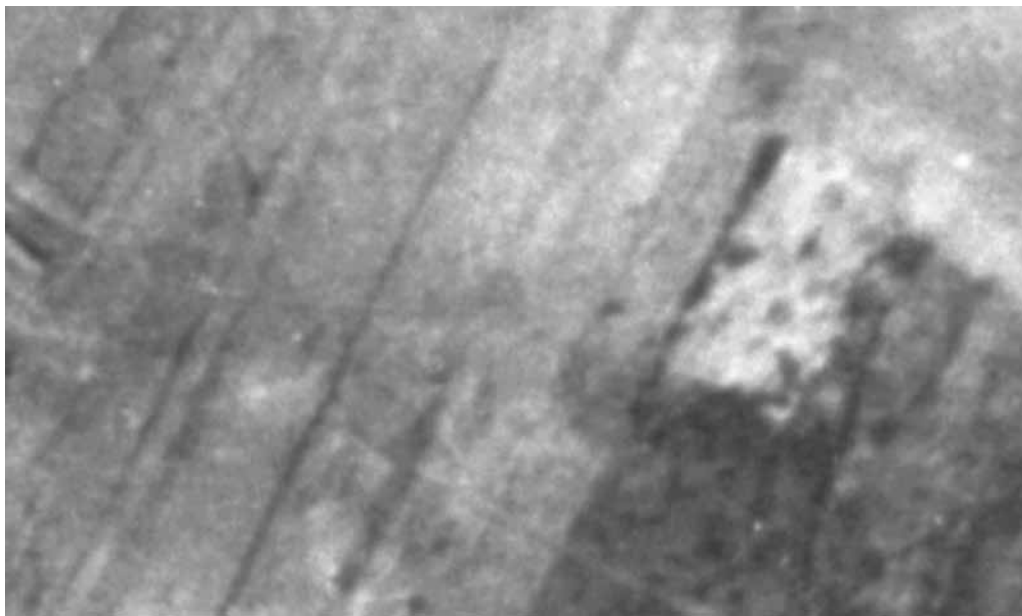
סיאח אל-טורי בבית הקברות, 27 בספטמבר, 2014. זהו קברו של ג'אבר סבתא. על שלט הבטון כתוב: "אל-ג'אבריה". לדברי אל-טורי, זהו הקבר הראשון באתר, משנת 1914 / צילום: איל ויצמן

להעיד על הימצאותן של אבנים חשופות, אבל כמו קרטוגרפים קולוניאליים רבים, מחברי דו"ח רגבים העדיפו לא לראות, והתעלמו מסימנים אלה.

כשקרטוגרפים קולוניאליים מהמאה ה-18 וה-19 הותירו כתמים לבנים על מפותיהם, שימשו כתמים אלה כאמצעי מחיקה: "הלבנה" שהובילה למחיקת תרבויות ילידיות שלמות. אך גם תצלומי אוויר אובייקטיביים וניטרליים לכאורה אינם מונעים את פוטנציאל המחיקה. ניתן להשתמש בהם, כפי שראינו, כדי להדיר או לעקור בני אדם ממרחב הייצוג ולאחר מכן מהמרחב הגאוגרפי. זאת משום שצילומי אוויר מחייבים פענוח. כשעקבות ושרידים רלוונטיים נמצאים על סף הנראות, פענוחם מחייב הבנה של הזיקה החומרית בין התצלומים ובין מושאי התצלום. עדויות ל"הלבנה" משליכות לא רק על נוכחותם של בדואים באתר, אלא גם על מדינה שמתאמצת לא לראות – להכחיש, למעשה – את אשר לנגד עיניה.

התצלומים מ-1945, כמו כל יתר התצלומים בספר זה, אינם אלא הקפאות מצב של תהליכי נישול מתמשכים. עם כל גאות ושפל שפוקדים את סף המדבר, נוצר תצלום חדש על פני הקרקע. בחורף, כשהירוק מתפשט בהדרגה דרומה, ניתן למדוד את התקדמות קו הייעור והעיבוד החקלאי; כשהצבע הצהוב "זוחל" חזרה צפונה, מגלים פני הקרקע החשופים עקבות חדשים של גירוש. תשעים ואחת מחזורים של גירוש הרסו את כל המבנים, השדות, המטעים והגדר מסביב לבית הקברות. כיום סוגרים על האתר יערות מכל עבר. בספטמבר 2014, בעת ביקורי האחרון בו, כמה פיסות בד שנקשרו לשני העצים האחרונים שנותרו ליד המתחם וכמה מזרנים שנפרשו תחתם היו העצמים היחידים שבעזרתם נאחזו בני אל-טורי בסף המדבר.

המאבק העיקש על זכויות הבדואים על אדמתם ונגד הנישול המתמשך עודנו ארוך, ונדרש לדרכי מאבק מגוונות – מימוש שיבה בפועל, הקמה וניוד של מבנים, וכן פיתוח אסטרטגיות משפטיות חדשות. הררי העדויות שנאספו לאורך השנים יצטרכו לשמש בפורומים אחרים, בינלאומיים, כדי להמשיך במאבק למען זכויות הבדואים על אדמתם. מחקר זה – שהוגש כעדות מומחה ל"ועדת האמת על אחריות החברה הישראלית לאירועי 1948-1960 בדרום", שהוקמה ביוזמת עמותת "זוכרות", מהווה חלק ממאמץ זה, ונכתב מתוך האמונה שהאמת סופה לצאת לאור.

בית הקברות אל־טורי, תצלום 5033 מסדרת סקר פלשתינה של חיל האוויר המלכותי
5 בינואר 1945 (פרט 17 מהתצלום שבעמ' 88, מוגדל פי 25)

יומן תצלומים המתעד את מחזורי ההרס של אל-עראקיב / צילום: סלים אל-עראקיב, 2014-2015

יומן תצלומים המתעד את מחזורי ההרס של אל־עראקיב / צילום: סלים אל־עראקיב, 2014-2015

חאכמה אבו־מדיע'ם, אל־עראקיב / צילום: מיקי קרצמן, 2010

מרים אבו־מדיע'ם, אל־עראקיב / צילום: מיקי קרצמן, 2010

אל-ג'אבר סבחה, קבר 102א	מפתח שמות ומקומות
אלגזי, גדי 55	א = איור ה = הערה
אלג'יריה 86	
אלדר 41/16	
אל-ז'נ', עונה 48	אבר-חאדובה 82א
אל-ח'ילפה, תל 72א, 80	אבר-כף 57א
אל-טורי	אבר-מדיע'ם, חאכמה 108
בית קברות 9, 53, 74א, 80, 95א, 97-104, 109	אבר-מדיע'ם, מרים 109
משפחת 14	אבר-שחיתא, עלי 57א
שבט 53	אבר-תאיה, עודה 81
שיח' ס'יאח 9, 14, 53, 8, 97-101, 102, 157, 103א	אבן-ארי, מיכאל 21א, 24-6
אליס, ארל 38 ה61	אבני, גדעון 24 ה28
אלדריג', ד' 1' 38 ה59	"אגודה לסיוע והגנה על זכויות הבדואים" 52
אל-מוואסי, שבט 14	אגייר, מישל 34 ה50
אלנבי, גנרל אדמונד 72א	אהרנס, דונלד 20 ה23
אל-נקב 46	אוליבטי, פרויקט 29א
אל-ס'אג' (סיג) 10/41, 13/41, 45, 46	[ה]אור"ם 48
אל-עזאמה, שבט 43, 52 ה84, 60 ה102	דו"חות 16 ה16, 16 ה17, 33 ה48, 47 ה76,
אל-עקבי	87 ה143
אינורי 4-63	אום אל-חיראן 77
נורי 5, 49, 47, 48, 77, 3-52, 7-56, 6-62, 94א	אומסי, דייוויד 86 ה141
סלימאן מחמד 47, 52, 57 ה92, 63 ה104, 68 ה114, 90א	אוסטרליה 40, 58, 59 ה97, 59 ה98, 65
שבט 53, 74א, 80	אופקים 4/41, 8/41
אל-עראקיב	אחימאיר, אב"א 28 ה33
אזור 9-10, 43א, 88א, 89	אטלס ישראל 11, 13א, 67
בית קברות 96	אטראש, נאדה 81 ה139
גבעות 81	אייל, גיל 87 ה145
ואדי 14, 36, 80, 97	[ה] אימפריה
סלים 100א, 106א, 107א	הבריטית 86
אל-עריש 80א	העות' מאנית 11 ה4, 47, 59, 70, 86
אל-קרעיני, אבר-מובראכ 45	הרומית 18 ה19, 31 ה40
אל-שריעה, תל 84א	איסר, ארי ס' 23 ה24
אמור, מיילס 33ה46	אירן 16
אמארה, אחמד 58	אלבק, פליאה 58, 59 ה99
איראקה 16	דו"ח אלבק 58, 58 ה95
אפגניסטאן 16, 86	אל-ג'אראת
אפריקה 16, 22, 40, 58	כפר 48
אפרת, צבי 46, 72ה	שבט 43

- דימונה 46, 46, 63, 48
 קריה למחקר גרעיני ("הכור")
 41/15, 46, 48, 79, 52
 דין, דייוויד ז' 86, 141
 דִּינָה 44
 דמשק 16
 דן־הק, ג'מון ואן 39, 43
 דרום אפריקה 35, 35, 55, 59, 98
 דרעא 15
 דרפור 34, 86
 האל, אדוארד 68
 חודו 59, 98
 חול, אדוארד 68, 116
 "הטלוויזיה של אלוהים", יער 35
 הילאל, סנדי 47, 75
 הלסון, ארתור 34, 49, 52, 84
 הלר, צ'ארלס 33, 48
 הנטינגטון, אלטוורת' 18, 19
 הס, עמירה 15, 13
 הסתדרות ציונית 30
 הערבי, מדבר 17
 הרצל, תיאודור 63
 "השגרירים", יער 35, 36 א
 ואן אסוולד, ביל 34, 49, 52, 84
 ואנונו, מרדכי 34, 49
 ואקס, אנטון 22א
 וויריסטאן, 16
 ויגאנד, תיאודור 81, 138
 ויטפורד, ג' וולטר 31, 40
 וייץ, יוסף 1-30
 ויצמן, אינס 25א
 וקס, אנטון 22א
 ורבורג, אוטו 30
 ורל, קייתלין 15, 15
 זאאדי, אלי, 83, 95
 אפרתי, עידו 48, 79
 ארה"ב-מקסיקו, גבול 34, 51
 אריתריאה 32, 35
 אשלים 5/41
 אתיופיה 32, 35, 86
 באר שבע 9, 47, 48, 58, 99, 60, 102, 73, 80, 75א
 באר שבע, נחל 9, 68
 בוסקילה, עמוס 37, 57
 בלום 30, 35
 בלק, איאן 87, 145
 בנבנישתי, מירון 44, 45
 בן־גוריון, אוניברסיטת 35
 בן־גוריון, דוד 27, 30, 37, 41/6, 45
 בן־דוד, עמיר 35, 56
 בן־יוסף, שלמה 87-96
 בן־ישי, רון 33, 47
 בצלם 14, 10, 60, 100
 ברואין, ה' ז' 23, 24
 ברודל, פרנאן 18
 ברזיל 59, 98
 בריידי, בראיין 32, 43
 ג'ארוויס, מייג'ור ס"ס 24, 27
 גביש, דב 87, 144
 גבסי, שי 5-62, 93
 גדר ההפרדה 73, 77
 ג'האלין, שבט 14-15
 גוהאינה, בני 34
 גוטמא, פטריסיו 20, 23
 גורדון, גיב 45, 97
 גוש קטיף 14
 גלילי, אמיר 11, 7
 ג'מון ואן דן־הק 4
 דברת, שרה 7-63, 70, 75, 93-6
 דוגאן, כריסטופר 28, 34
 דוראים, מתקן לסילוק פסולת 82א

- זאגאווע, בני 34
 ז'בוטינסקי, זאב 28 ה'33
 זוהר, מתניה 23 ה'24
 זצ"ל, יאספר 68 ה'115
- חאליד, ואליד 44 ה'68
 ח'אן יונס, 14
 החברה להגנת הטבע 37 ה'57
 חברון 14, 41/14, 73, 77
 הר חברון 14, 37 ה'57, 73, 75 ה'178, 77
 חובל, רויטל 48 ה'79
 חומס 16
 חורה 52, 73, 75
 חורי ג'קי, 48 ה'79
 חיות, אסתר 76
 חיל האוויר המלכותי הבריטי 86, 87, 142, 88, א88
 89 ה'148, 92, א94, 95, 108-9
- ח'ירבת סוסיא 7-76
 חירן 77
 ח'ליל, ואדי 71, 73
 חלימה, אברהם 70
 חמדאן, חנא 49
- טוארג, בני 34
 טייסת 304 הבווארית 77-84
 טל, אלון 27, 31 ה'37, 34 ה'53, 48 ה'78
 טריסטראם, הנרי בייקר 68, 69 ה'116
- יבנה 46 ה'73
 יוון 31 ה'40
 יימן, קתי 37 ה'59
 ים המלח, 14, 15, 27, 81 ה'138
 הים התיכון 21
- יפתחאל, אורן 58, 59 ה'98, 61 ה'103, 7-65, 76
 ירוחם 46, 46 ה'73
 יריחו 19 ה'41
 יתיר, יער 31, 34 ה'52, 35 ה'54, 12 ה'41
- כביש 1 41/17
 כהן, שאול אפרים 30 ה'36
 לאודרמילק, ולטר קליי 31 ה'40
 לאל, ר' 37 ה'59
 לאחוד, אדריאן 32, 33 ה'45
 להב (תל אליח'וֹיִלְפָּה) 72, א74
 לוב 18, 28, 29, א86
 לוד/ליד 52
 לוז, פרדריק 20 ה'22
 לוי, גדעון 15 ה'11
 לוין, נועם 11 ה'7
 לוינסון, חיים 48 ה'79
 לורנס "איש ערב" 81
 ליברמן, אביגדור 14, 16, 41, 55
 ליין, יחזקאל 60 ה'100
- מאוריטניה 32
 מאלי 16, 18, 32, 34
 מאני, אליהו [סלימאן], רב ראשי 75 ה'108
 מאסאי, בני 34
 מאסאליטי, בני 34
 "מדינות גרמניה", יער 35
 המוביל הארצי 27
 מְוִילָה, ואדי 82, א82
 מוסוליני, בניטו 28
 מוריס, בני 87 ה'145
 [ה]מזרח [ה]תיכון 10, 15, 40
 מייל, ברוס גרנוויל 65 ה'108
 מלחמת [ה]אזרחים בסוריה 16
 מלחמת 1948, 15, 30, 45
 מלחמת העולם הראשונה 21, 76, 77
 מלחמת העולם השנייה 21, 28, 87
 מלחמת קרים 59
 מעלה אדומים 14, 18 ה'41
 מצפה רמון 20, 46
 מצרים 33, 49, 86
 מק'אייזאק דייוויד 86 ה'141
 מקמן, ג'ורג' 80 ה'136

- מרכז המחקר והמידע של הכנסת 34 ה49
מרכז לניתוח נתוני כדור הארץ של אוניברסיטת
ניו מקסיקו 25 ה28
מרכז למיפוי ישראל 86, 97
מרכז מחקרי יערנות בנושא מדבור והתחממות
גלובלית 34 ה52,
משאבי שדה 5/41
משמר הנגב 26, 74, 84א
משרד החקלאות 54
נבטים 13/41, 49
נוסטלגיה לאור, סרט 20 ה23
נוקדים, התנחלות 14, 16/41
ניז'ר 32
ניצנה 2/41
נתן, גלעד 34 ה49
סאָהל 4-32
סכא, ג'אבר 103א
סברגונדי, פרנצ'סקו 43
סהרה, מדבר 10, 16-17א, 28, 29א, 4-32
סודן 32, 34
סומליה, 18, 32, 86
סוּגָהאי, בני 34
סוריה 15-16, 81 ה138
סוריה הגדולה 73
סיידלר, שירלי 77 ה135
הסיירת הירוקה 6-53
סיני, מדבר 11 ה4, 24, 27, 33, 1/41, 44, 49, 77
סלאם סלים אל־סביחאת אל־עוקבה, בית 94א
סנגופטה, קים 32 ה43
סנגל 32
סעודיה 34 ה51
סעיד, אדוארד 69
סעידודין, שאפי 33 ה44
ספרד, מיכאל 7-65, 76
סקסטון, מרק 33 ה44
18, 33 ה1848 *SITU Research*
- עָבְדָה 55
עבר הירדן 47
עבדת 25א, 7/41
עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי
בישראל 9 ה1
עזה 14, 18, 21, 3/41, 77, 80
רצועת עזה 14, 2/41, 44, 48, 49
"עיר הבה"דים" 9
עירק 16, 18, 86
עמירן, ד' ח' 44 ה66
עמנואל, איזאק וסון 75 ה128
עמק הירדן 15, 27
עצמון, אלי 92 ה149
ערד 46
עתניאל 11/39
פאוסטו, פלורסטאנו די 29א
פאלמר, אדוארד הנרי 24, 25, 9-68, 81
פולס, סירל 80 ה136
פוקס, ויליאם 87 ה145
פור, בני 34
פורום דו־קיום בנגב לשוויון אזרחי 53
פורת, חנינא 44 ה63, 60 ה102
פואני, לורנצו 33 ה48
פטי, אלסנדרו 47 ה75
פישל, רועי 65 ה110
פלשתינה 73, 73 ה128, 86
סקר פלשתינה 87, 88א, 94א, 95א,
109א
פמיה, פרנצ'סקו 15 ה15
פקיסטאן 16
פרוג'יני, ניקולא 97
פרושר, איילין 77 ה134
פרסונס, דייוויד וילארד 86 ה142
צ'אד 34
צ'אטי, דון 47 ה74
צפון אפריקה 10, 15, 3-22, 28, 32

- עולים 30, 46
צ'קראָבְּרִי, דיפּש 38
צ'רצ'יל, וינסטון 86
קדר, סנדי 58
קובאדיה, איסמעיל 35, 55
קוטגורוב וקוקסדניס 87, 145
קוק, ג'ונתן 55, 87
קוקס, סר פרסי 86, 142
קיפֿרט, היינריך 11, 4, 13
קיצינר, הרברט 11
קירנאיקה, חבל 28
קנדה 59, 98, 65
קניה 34
קפן, ולדימיר 10, 3
קציעות 41/1, 52, 84
קק"ל 1-30, 7-34, 44, 52, 53, 54
קראם, נועה 64, 106
קרוז, טדי 34, 51
קרוצן, פול 40, 61
[ה]קריה למחקר גרעיני 46, 41/15
קריית ארבע, 14, 39/14
"קריית ההדרכה ע"ש אריאל שרון", ר': "עיר
הבה"דים"
קרצמן, מיקי 5, 50, 51, 100, 101, 108, 109א
קרק, רות 11, 7, 65-76, 65, 110
קרתגו 31, 40
רביבים 5/41
רבינוביץ', אביבה 81
רגבים, "עמותה לא ממשלתית" 9-96, 103
רהט 8/41, 47, 74, 84א
רואש, יערי 93
רוטשילד, אלון 37, 57
רותם, גיא 37, 57
רינת צפירי 38, 59, 60
רמת חובב 48
רשות הטבע והגנים 37
- רשות שמורות הטבע 54
שאנן, לולי 21א, 24, 25
שארית ישראל, אגודת 44, 63
שגב, תום 28, 33
שדה בוקר 6/41
שחק, משה 40, 59
שומאכר, גוטליב 11
שמורות ילדים, צפון אמריקה 48
שפלת החוף 21
שרון, אריאל 54, 55
תדמור, נפתלי 21א, 24, 25
תומפסון, מ' ויליאם 67
תיאהא, שבט 43, 46
תימן 16
תקוע 16/41
תראבין, שבט 43

